

वयाड खजुम लिम्बूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको
एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय
अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक
परिपूर्तिको प्रयोजनका निमित्त प्रस्तुत
शोधपत्र

प्रस्तोता:

भीमा सुब्बा लिम्बू

त्रि. वि. रजिष्ट्रेशन नं.: ६-१-७-१५१८-८८

परिक्षा रोल नं.: २८०३३४

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, २०७६

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा निर्धारित पाठ्यक्रम अनुसार स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत त्रिभुवन विश्वविद्यालय, समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागका विद्यार्थी भीमा सुब्बा लिम्बूले मेरो रेखदेख र निर्देशनमा “वयाङ् खजुम लिम्बूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको एक अध्ययन” विषयक शोधपत्र तयार गर्नुभएको हो। तसर्थ यस शोधपत्रलाई अन्तिम मूल्याङ्कनका लागि मूल्याङ्कन समितिमा पेश गर्न सिफारिस गर्दछु।

.....

राम बहादुर के.सी.

सह प्राध्यापक

समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

मिति : २०७६/०४/२४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा निर्धारित पाठ्यक्रम अनुसार स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक आवश्यकता पूरा गर्नको लागि मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत त्रिभुवन विश्वविद्यालय, समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागका विद्यार्थी श्री भीमा सुब्बा लिम्बूद्वारा प्रस्तुत “वयाङ्ग खजुम लिम्बूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको एक अध्ययन” विषयको शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिद्वारा स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

राम बहादुर के.सी.

.....

शोध निर्देशक

राजुकुमार राई

.....

बाह्य सुपरिवेक्षक

सह प्रा.डा. टिकाराम गौतम

.....

विभागीय प्रमुख

मिति : २०७६/०४/२८

कृतज्ञता ज्ञापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र शंकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको आंशिक परिपूर्तिको लागि “वयाङ् खजुम लिम्बूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको एक अध्ययन” शीर्षक विषयमा शोधपत्र तयार गरेकी छु ।

शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य समय, राय र सुभावा दिनुहुने आदरणीय शोध निर्देशक गुरु राम बहादुर के.सी. ज्यूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्न चाहान्छु । त्यस्तै यस शोधपत्रका बाह्य सुपरिवेक्षक गुरु राजकुमार राई ज्यूप्रति कृतज्ञ छु । यो शोधपत्रका लागि चौबिसे गाउँपालिका वडा नम्बर ८ का सम्पूर्ण तथ्याङ्क, सूचना तथा जानकारी प्रदान गर्नुहुने व्यक्तिहरुप्रति हार्दिक धन्यवाद सहित आभार व्यक्त गर्दछु । शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य सुभावा र सहयोग गर्नुहुने संस्कृति केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरका मेरा श्रदेय गुरु प्रेम लामा ज्यूका साथै मेरा आदरणीय दाइ प्राज्ञ अमर तुम्याहाङ् ज्युलाई पनि आफ्नो अमूल्य सुभावा र सहयोगका लागि हृदयदेखि नै हार्दिक धन्यवाद दिन चाहान्छु । तथ्याङ्क संकलनका लागि दिनरात खटेर मलाई सहयोग गर्ने अध्ययन क्षेत्रका युवाहरु केजङ् खजुम लिम्बू, श्रीमान् खजुम लिम्बू, रुस्तमकुमार खजुम लिम्बू, सूर्यबहादुर लिम्बू र शेरबहादुर लिम्बूप्रति आभारी छु । यसैगरी लामो समयदेखि खजुम लिम्बू सम्बन्धी खोज अनुसन्धानमा जुट्दै आएका मेरा मित्रद्वय प्रेम खजुम लिम्बू र अम्बिका सुब्बा लिम्बूप्रति पनि कृतज्ञता जाहेर गर्न चाहान्छु ।

अन्त्यमा, विशेष सावधानीका बावजुत पनि विभिन्न कारणवश शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा हुन गएका कमी कमजोरीप्रति क्षमा याचना गर्दछु ।

धन्यवाद ।

.....

भीमा सुब्बा लिम्बू

तालिका विवरण

तालिका	पृष्ठ
तालिका नं. ४.१ जातजातिको आधारमा जनसङ्ख्या	१६
तालिका नं. ४.२ मातृभाषाको आधारमा जनसङ्ख्या	१८
तालिका नं. ४.३ साक्षरताको स्तर	२०
तालिका नं. ५.१ अध्ययन क्षेत्रको जनसाङ्ख्यिक संरचना	२४
तालिका नं. ५.२ उमेरगत जनसाङ्ख्यिक संरचना	२५
तालिका नं. ५.३ लिङ्गको आधारमा जनसङ्ख्या	२६
तालिका नं. ५.४ एकल र संयुक्त परिवारको अवस्था	२८
तालिका नं. ५.५ परिवारको सङ्ख्यात्मक जनसङ्ख्या	२९
तालिका नं. ५.६ शिक्षाको आधारमा जनसङ्ख्या	३१
तालिका नं. ५.७ घरधुरीगत धार्मिक अवस्था	३२
तालिका नं. ५.८ स्वास्थ्योपचार गर्ने ठाउँ	३३
तालिका नं. ५.९ मुख्य पेशागत विवरण	३५
तालिका नं. ५.१० भू-स्वामित्वको अवस्था	३६
तालिका नं. ५.११ खाद्य सुरक्षाको अवस्था	३७
तालिका नं. ५.१२ वार्षिक उब्जनीको विवरण	३८
तालिका नं. ५.१३ वार्षिक आयको अवस्था	३९
तालिका नं. ५.१४ घरपालुवा वस्तुभाउको विवरण	४०
तालिका नं. ५.१५ वचतलाई खर्च गर्ने क्षेत्र	४३

विषय सूची

	पृष्ठ
सिफारिस पत्र	i
स्विकृति पत्र	ii
कृतज्ञता ज्ञापन	iii
तालिका विवरण	iv
अध्याय एक: परिचय	१-७
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	५
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	६
१.४ अध्ययनको महत्व	६
१.५ अध्ययनको संरचना	७
अध्याय दुई: पूर्व साहित्यको समीक्षा	८-१०
अध्याय तीन: अनुसन्धान पद्धति	११-१३
३.१ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य	११
३.२ अनुसन्धान ढाँचा	११
३.३ तथ्याङ्कको स्रोत तथा प्रकृति	११
३.४ प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनका विधिहरू	१२
३.४.१ स्थलगत सर्वेक्षण र नमुना संकलन	१२
३.४.२ मुख्य जानकार व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ता	१२
३.४.३ लक्षित समुहसँगको छलफल	१३
३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण	१३
३.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा	१३

अध्याय चार: अध्ययनको क्षेत्रको परिचय	१४-२१
४.१ चौबिसे गाउँपालिका वडा नम्बर ८ को संक्षिप्त परिचय	१४
४.२ वडामा रहेका गाउँहरू	१५
४.३ जातजातिको विवरण	१६
४.४ पारिवारिक संरचनाको अवस्था	१७
४.५ खेतीपातीको अवस्था	१७
४.६ बाटोघाटोको अवस्था	१८
४.७ मातृभाषाको अवस्था	१८
४.८ धार्मिक अवस्था	१९
४.९ शैक्षिक संस्थाको अवस्था तथा शैक्षिक दर	१९
४.१० घरपालुवा वस्तुभाउ, बोटविरुवा, वन्यजन्तु तथा चराचुरुङ्गीहरू	२०
४.११ सरकारी कार्यालय	२१
अध्याय पाँच: तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा प्रस्तुतिकरण	२२-४७
५.१ वयाङ खजुम लिम्बूको सामाजिक अवस्था	२२
५.१.१ जनसाङ्ख्यिक संरचना	२४
(क) परिवारको उमेरगत जनसाङ्ख्यिक संरचना	२५
(ख) परिवारको लैङ्गिक संरचना	२६
५.१.२ वैवाहिक प्रचलनको अवस्था	२७
५.१.३ पारिवारिक संरचना	२८
५.१.४ परिवारको आकार	२९
५.१.५ शैक्षिक अवस्था	३०
५.१.६ धार्मिक अवस्था	३२
५.१.७ स्वास्थ्य स्थितिको अवस्था	३३
५.२ आर्थिक अवस्थाको अध्ययन	३४
५.२.१ मुख्य पेशाका आधारमा घरधुरी	३४
५.२.२ भूस्वामित्वको आधारमा घरधुरी	३५

५.२.३ खाद्य सुरक्षाको आधारमा घरधुरी	३६
५.२.४ उब्जनीको आधारमा घरधुरी	३७
५.२.५ वार्षिक नगद आयको आधारमा घरधुरी	३८
५.२.६ पशुपालनको आधारमा घरधुरी	३९
५.२.७ कामको बाँडफाँडको अवस्था	४१
५.२.८ अन्नबाली उत्पादनको अवस्था	४१
५.२.९ बचत तथा खर्चको अवस्था	४२
५.२.१० जीवन निर्वाहका मुख्य स्रोतहरु	४३
५.२.११ आयआर्जनका वैकल्पिक माध्यमहरु	४४
५.३ वयाड खजुम लिम्बूको अन्य जातिसँगको सम्बन्ध	४४
५.३.१ भाषिक सम्बन्ध	४५
५.३.२ सामाजिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध	४५
५.३.३ वैवाहिक सम्बन्ध	४६
५.३.४ आर्थिक तथा अन्य सम्बन्ध	४७
अध्याय छः सारांश तथा निष्कर्ष	४८-५०
६.१ सारांश	४८
६.२ निष्कर्ष	४९
सन्दर्भ सामग्री	
अनुसूचीहरू	

अध्याय एक

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपालको प्राचीन जाति किरातहरूको इतिहास निकै पुरानो, गौरवशाली र महत्वपूर्ण छ । उनीहरूको इतिहास प्राचीन मात्र होइन उत्तिकै गरिमामय पनि छ । प्राचीन संस्कृत ग्रन्थहरू वेद, उपनिषद, स्मृति, महाभारत, रामायण लगायत पुराणहरूमा किरातका बारेमा प्रशस्तै चर्चा र परिचर्चाहरू पाइन्छन् । मूलतः जैन धर्मग्रन्थको स्वेताम्बर, बौद्ध धर्मग्रन्थहरू ललित विस्तर र त्रिपिटक, इस्लाम धर्मग्रन्थ जिन्द अविस्ता अरबी राफनामा लगायत क्रिस्चियन धर्मग्रन्थ दि बुम अक् स्यामुयलमा किरातका बारेमा उल्लेख्य चर्चा पाइन्छ (राई, २०७५) । वर्तमान समयमा राई र लिम्बू मात्र किराती भनी प्रख्यात भएको भएतापनि किरात इतिहासले नेपालका सबै जाति, आसाम प्रदेशका सारा पहाडी जाति, बर्मा, थाइल्याण्ड अथवा श्याम, अनामका ताई र भियतनाम जाति, फिलिपाइनका खाम्बोज जाति र यूनानी चीनिया जाति सबैलाई किराती वंशमा गणना गरिएको छ (मेचीदेखि महाकाली, २०३१) ।

किरात शब्द 'किरियात', 'किरयात' वा 'किरजाथ' शब्दको अपभ्रंश हो जसको अर्थ भूमध्यसागरीय क्षेत्रको मोवाइट भाषामा 'किल्ला' अथवा 'शहर' भन्ने हुन्छ । जब तिनीहरूको संख्यामा वृद्धि भयो, तिनीहरूले धेरै किल्ला र शहरहरूको निर्माण गरे र 'किरियात हाइम', 'किरयात यारिम', 'किरजाथ अर्ब', 'किरयात बाल', 'किरयात हिज्रो', 'किरयात सन्ना' र 'किरयात साफेर' जस्ता नाम राखे । तिनीहरूको नामले जङ्गलको किल्ला अथवा शहर वा भगवान बालको शहर, पुस्तकहरूको शहर वा ताड रुखहरूको शहर भन्ने अर्थ दिन्छ । माथि उल्लेख गरिएका किल्ला अथवा शहरका बासिन्दाहरूले आफूहरूलाई 'केरेती' भन्न थाले जुन पछिबाट 'केरेटाइट' वा 'केराइट' जाति बन्न पुगे । यही 'केरेती' बाट 'केराइट' हुँदै 'किराती' भएको हो (चेम्जोड, २००३) । ईसाको एघारौँ शताब्दीसम्म काँगडा उपत्यकाको वैजनाथलाई 'किरग्राम' भनिन्थ्यो । यसले त्यहाँ पक्कै पनि किरातहरूको बसोबास रहेको संकेत मिल्दछ । वैजनाथमा प्रयोग भएको किरग्राममा किर शब्द किरातको छोटकरी रूप हो (शर्मा, २०५८) । समाजशास्त्री डोरबहादुर बिष्टका अनुसार नेपालको पूर्वी भागमा बसोबास गर्ने किरात जाति भनेर खासगरी निकै ठूलो सङ्ख्यामा रहेका राई र लिम्बूहरूलाई बुझिन्छ (बिष्ट, १९७२) ।

गुरुङ, तामाङ, मगर, थारू, सुनुवार र दनुवार जस्ता नेपालका जातिहरूको सम्बन्ध प्राचीन किरात पूर्खाहरूसँग रहेको देखिन्छ, जो भारतका प्राचीन जाति थिए र गंगा तटको उत्तरी भागदेखि लिएर हिमालय क्षेत्रको सम्पूर्ण भु-भाग काश्मिर उपत्यकादेखि आसाम, नागाल्याण्ड र मनिपुरसम्म फैलिएका पाइन्छन् (बनार्ड, १९९३) । यसबाट किरात जातिको वंशवृक्ष धेरै टाढासम्म फैलिएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा ईसापूर्वकै समयदेखि किरातहरूको शासन रहेको पाइन्छ । नेपालको इतिहासमा स्वर्णकाल भनेर संज्ञा दिइएको लिच्छविकालभन्दा अगाडि नेपाल खाल्डोमा किरात वंशले शासन गरेका थिए । गोपालवंशालीका अनुसार प्रथम किरात राजा एलम (यलम्बर) देखि श्री खिगुसम्म जम्मा ३२ पुस्तासम्मका किरात राजाहरूले राज्य गरे । किरातहरूले गोपाल र महिषपालहरूलाई जिति राज्य शासन आफ्नो हातमा पारेका थिए (बज्राचार्य, १९८५) । त्यसपछि लिच्छविहरूको आगमन नेपाल उपत्यकामा भयो र किरातहरू विस्तारै उपत्यकाबाट पूर्व पश्चिमतिर लागेर स-साना राज्य बनाई बस्न थाले । अन्तिम किरात राज्यको रूपमा विजयपुरलाई लिन सकिन्छ, जसको अस्तित्व वि.सं. १८३० को दशकसम्म थियो । यसका अलावा थुम-थुममा किरात आपुङ्गी राजाहरूले किरात देशमा राज्य गरेका थिए (चेम्जोङ, २०५९) । नेपाल एकिकरण पछि पनि किरात लिम्बूहरूले आफ्नै तरिकाले लिम्बूवान क्षेत्रको प्रशासनिक कार्यहरू गरेका थिए । यसको लागि शासक वर्गबाट केही नीति नियमहरू तोकिएका थिए । किपटसँग किरात जातिको एउटा लामो इतिहास गाँसिएको छ (श्रेष्ठ, २०४२) ।

यसप्रकार नेपालको प्राचीन किरात जातिको एक वंशका रूपमा लिम्बू जाति रहेको छ । लिम्बू जाति नेपालको सूचिकृत ५९ आदिवासी जनजातिमध्येको एक प्रमुख जाति हो । लिम्बूहरू मुलतः नेपालको पूर्वी भागमा अवस्थित जिल्लाहरू ताप्लेजुङ, इलाम, पाँचथर, धनकुटा, तेह्रथुम, संखुवासभा, मोरङ, सुनसरी र भ्वापामा बसोबास गर्दछन् । नेपालमा लिम्बू जातिको कूल जनसङ्ख्या ३,८७,३०० रहेको छ (तथ्याङ्क विभाग, २०६८) । लिम्बू जातिभित्र पनि २५० भन्दा बढी विभिन्न थरहरू रहेका छन् । यिनै थरहरूको सुन्दर मालाबाट एउटा जातिको रूपमा लिम्बू जाति बनेको छ । लिम्बूहरू विभिन्न थर र उप-थरमा विभाजित छन् । प्रायः हरेक थरका लिम्बूहरूको आफ्नो उत्पत्ति र पहिचानको आफ्नै कथा छ । लिम्बू जातिमा रहेको विभिन्न थरहरू कसरी उत्पत्ति भए वा ती थरहरूको नाम कसरी रहन गयो भन्ने विषयमा विभिन्न किसिमका रोचक किंवदन्तीहरू भेटिन्छन् । प्रायः गरेर लिम्बू थरहरू वनस्पतिको नाम, कामको प्रकृति, स्थान विशेष तथा अन्य विविध घटनाक्रमहरूबाट बन्न गएको पाइन्छ ।

उदाहरणका लागि तबेबुड (अंगेरीको बोट), आडबुड (सल्लाको बोट), पारघरी (बाह्र घरको समुहबाट बाह्रघरी हुँदै पारघरी भएको) आदि । यसरी नै अन्य लिम्बू थरहरु पनि कुनै न कुनै तरिकाले उत्पन्न भएका र प्रचलनमा आएका पाइन्छन् । लिम्बू जातिमा रहेका विभिन्न थरहरुमध्येको एक थर खजुम पनि हो । यो थर कसरी रहन गयो भन्ने विषयमा भने यसै नै हो भन्न सकिने बलियो आधारको खोजी क्रम जारी छ । यस बारेमा केही रोचक प्रसङ्गहरु सुन्नमा आएका छन् ।

‘ख’ नदी तरे वापतको कर जम्मा गर्ने, लिने (खड्बे नाउ खसुम्बा) । खजुम त्यस एरियाको अगुवा भएकोले तमोर नदीको नाउ तारघाट, कर लिने सम्पूर्ण अधिकार लिएको, पाएको, भएको सम्झौता गरेको हुन सक्छ । त्यही खसुम्बाबाट खजुम्बा हुँदै खजुम्बाबाट खजुम भएको हुनुपर्छ ।

खजुम थर लिम्बू भाषाको ‘खोः’ र ‘चुम’बाट बनेको हुनुपर्छ । खजुमहरु विगतका समयमा एक लडाकु जाति थिए । उनीहरुले आफ्नो यक (गढ) को सुरक्षार्थ वैरीसँग लडाईं गर्नका लागि जम्मा गरेका ‘खोः’ (ढाल) र ‘चुम’ (एकत्रित गर्नु) को समास स्वरुप ‘खोजुम’ हुँदै खजुम शब्द बनेको हो (बसन्तपुर नगरपालिकाका मेयर तथा मुन्धुमविद अर्जुनबाबु माबुहाड र खोजकर्ता भरत तुङ्घडसँगको फोनवार्ता, २०७६) ।

लिम्बुवानको इतिहासमा दश लिम्बुवानको नामाकरणपछि, दश प्रदेशको स्थापना गर्ने क्रममा महत्वपूर्ण दश १० गढीहरुमध्ये एक गढी ‘चामलिङ चिम्लिङ’ गढी उल्लेख छ, जुन छथर थुममा स्थापना गरिएको थियो र त्यस गढका शासक ‘ताक्लुङ खजुमहाड’ थिए (चेम्जोङ, २००३) । हड्सनको पाण्डुलिपिमा ‘वामिखंवादेखि दक्षिण लिंधांवा खोलादेखि पूर्व अध्यारी खोला र तमोरका दोभानदेखि पश्चिम याक्चाना घाट तमोर फेदापसित साँध उत्तर चौबिस्यासित साँध’ भनेर खजुमहरुको साँध सिमानाको उल्लेख गरिएको छ (भोल्युम ७४) । छ थुम माल इलाका, धनकुटामा तत्कालिन तांखुवाका खजुम सुब्बाहरुले ‘तांषुवा षोला सीधा फावारे षोला पूर्व मूलडांडा पसिं सिद्धथान बञ्चरे लिम्बूका सिमाना उत्तर रांचे पानी ढलो मूलबाटो दपिं येति ४ किल्लाभित्रको तांषुवा मौजा’ भित्रको जम्मा धुरी १७४ को तिरो बुझाएको तिरिजका आधारमा तांखुवाका खजुमहरुसँग माथि उल्लेखित सिमाभित्र भु-स्वामित्व रहेको थाहा हुन्छ (सम्बत् १९९७ सालको सर्पट नापी भएको मेठबन्दी मुचुल्काको रेकर्ड अनुसार) । यस आधारमा खजुम लिम्बूहरुको मूल थातथलो छथर थुम (धनकुटा जिल्लाको उत्तरी भेग तथा तेह्रथुम

जिल्लाको दक्षिण भेग) हो भन्ने प्रमाणित हुन्छ । हाल आएर पूर्वी नेपालका विभिन्न ठाउँहरूका साथै भारतको सिक्किम, दार्जिलिङ, मिरिक आदि ठाउँमा समेत खजुम लिम्बूहरूको छिटफुट बसोबास रहेको अध्ययनबाट खुल्न आएको छ ।

खजुम लिम्बूका पनि ६ वटा उपथरहरू रहेका छन् । ती उपथरहरू पारघरी, लेक्वा, चोड्बाड, कुरुम्भड, वयाड र इमसड हुन् । यी मध्ये ५ थरी (पारघरी, लेक्वा, चोड्बाड, कुरुम्भड र इमसड) खजुम लिम्बूहरूको तमोर पारी अर्थात् छथर थुममा बसोबास रहेको छ भने वयाड खजुमहरू चौबिसे क्षेत्रको बसन्तटार (हालको चौबिसे गाउँपालिका) मा बसोबास गर्दछन् । यस वडामा बसोबास गरिआएका वयाड खजुम लिम्बूहरूको मूल थलो छथर भएपनि पुर्खाहरूले कति वर्ष अघि र कुन परिस्थितिमा आफ्नो थातथलो छाडेका हुन् भन्ने विषयमा हालसम्म यकिन हुन सकेको छैन ।

‘वयाड’ थर कसरी रहन गयो भन्ने सम्बन्धमा स्थानीय समाजमा विभिन्न किसिमका किंवदन्तीहरू रहेका छन् । जस अनुसार खोला खोल्सी डुल्ने, माछा मार्ने डुलुवा, पौडी खेली हिड्ने (वाजाक्मा) पिडालुबारी (वायाक्ला) मा लुकिहिड्ने, वाजाक्तुर खोला तरी गएकोले या वया (खोला वा नदी) पार गरेकोले वयाड भएको हो । स्थानीय समुदायमा चर्चित अर्को एक किंवदन्ती अनुसार उहिल्यै छथरको एक खजुम परिवारको मूली मान्छेले परदेशबाट घर फर्कने क्रममा बाटोमा एउटा सानो बालक भेटेर घरमा ल्याएछन् । बालकमा निहित दैवी शक्तिलाई राम्ररी चिनेका घरको मूलीले छोरीहरूलाई बालकको राम्ररी हेरचाह गर्न आग्रह गर्दै परदेश गएको बेला घरका छोरीहरूले त्यस बालकलाई घरबाट लखेटेछन् । सो बालकले त्यसपछि कोकामाड (सुँगुर/बराह) को रूपधारण गरेर गाउँमा पसेछ, र अन्नबाली सखाप पार्न थालेछ । गाउँमा सारा अन्नबाली नष्ट गर्न थालेपछि गाउँलेहरूले लखेट्न थालेछन् । सो बराहरूपी सुँगुर लखेट्दै काट्नेहरूलाई पछिबाट छथरमा बस्न नदिइएकोले ‘वया’ (खोला) तरी अर्कै ठाँउ चौबिस क्षेत्रमा बसोबास गरेको र उनीहरूलाई नै वयाड भनिएको हो । हालसम्म पनि छथरका विभिन्न ठाउँहरूमा यस ऐतिहासिक घटनासँग सम्बन्धित स्थलहरू रहेका छन् । यसका साथै मोरङको ‘वाराङ्गी’ र धनकुटाको ‘फलामेटार’ लगायतका ठाउँहरूमा कोकामाडरूपी सुँगुरको प्रस्तर मूर्तिहरू रहेका छन् । सुनसरीको बराह क्षेत्रमा रहेको प्रस्तरको गोलाकार मूर्तिलाई कोकामाड बराहको अन्तिम विश्रामस्थल मान्ने गरिएको छ ।

यस अध्ययन क्षेत्रमा वयाङ खजुम लिम्बूहरू बाहेक अन्य थरका लिम्बूहरू चेम्जोङ, थेगिम, साँवा, युङ्साहाङ, ओखाबो लगायतको बसोबास रहेको छ । गैर लिम्बूहरू खड्का, कटुवाल, कार्की, बिष्ट, बुढाथोकी, घिमिरे, श्रेष्ठ र परियार पनि थोरै सङ्ख्यामा रहेका छन् । यहाँको जल, जमिन र प्राकृतिक स्रोतसँग नङ् र मासु जस्तै जोडिएर रहेका वयाङ खजुम लिम्बूहरू यस अध्ययन क्षेत्रका मूल बासिन्दा हुन् ।

यस शोधमा चौबिसे गाउँपालिकाको वडा नम्बर ८, बसन्तटारमा बसोबासरत वयाङ खजुम लिम्बूहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था कस्तो रहेको छ भन्ने विषयमा अध्ययन गरिएको छ । यस वडामा अन्य थरका लिम्बूहरूको बसोबास भएपनि यो अध्ययन वयाङ खजुम लिम्बूहरूको सम्बन्धमा मात्रै केन्द्रित रहेको छ ।

१.२ समस्याको कथन

लिम्बूवानको इतिहासमा १० लिम्बूवानका १० शासकहरू मध्येको एक शासक ताक्लुङ खजुमहाङ भएवाट खजुम लिम्बूका पूर्खाहरूको विगत गौरवपूर्ण रहेको स्पष्ट छ । तर खजुम लिम्बूहरूको बारेमा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धान गरेर पुस्तकहरू लेखिएको छैन । छथर तथा चौबिसे क्षेत्रका विभिन्न गाउँहरूमा छरिएर रहेका खजुम लिम्बूहरू आफ्नो पूर्खाहरूको वीर गाथा त सुनाउँछन् तर खजुम लिम्बूहरूसँग सम्बन्धित ऐतिहासिक दस्तावेज तथा भौतिक अवशेषहरू भने संरक्षणको अभावमा हराउँदै गएको अवस्था छ । मूलतः कृषि पेशामा आवद्ध यस अध्ययन क्षेत्रका वयाङ खजुम पुरुषहरूको विगत उच्च शिक्षा हासिल गर्नुभन्दा पनि लाहुरे (ब्रिटिस या इण्डियन) बन्नु र मुगलान जानुसँग जोडिएको छ । यहाँका बहुसंख्यक वयाङ खजुमहरू हालसम्म पनि परम्परागत कृषि पेशामै आश्रित रहेका छन् । आर्थिक उपार्जनको लागि विगतमा भारतको आसाम र भुटानमा श्रम बेच्न जानेहरू अझै केही उतै पलायन भएका छन् । यस क्षेत्रका युवाहरूका लागि आर्थिक उपार्जनको एक मात्र माध्यम वैदेशिक रोजगारी बन्न पुगेको छ । वैदेशिक रोजगारीले गर्दा परिवारमा केही हदसम्म आर्थिक समस्याको सम्बोधन त भएको छ, तर यसले पारिवारिक विखण्डनलाई प्रोत्साहन गरेको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा खास गरी अध्ययन क्षेत्रका वयाङ खजुम लिम्बूहरूको वर्तमान अवस्थाको यथास्थिति बारेमा खोतल्नको लागि यस अध्ययनले निम्न प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गरेको छ-

(१) वयाङ खजुम लिम्बूहरूको सामाजिक अवस्था कस्तो रहेको छ ?

(२) उनीहरूको आर्थिक अवस्था कस्तो छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

आजसम्म समग्र खजुम लिम्बूहरूका साथै यस अध्ययन क्षेत्रका वयाङ खजुम लिम्बूहरूको बारेमा समेत तथ्यसंगत ढंगबाट अध्ययन अनुसन्धान भएको पाइएको छैन । यसकारण अध्ययनका क्रममा देखिएका समस्याहरूको पहिचान गर्दै त्यसलाई अनुसन्धानको पाटो बनाउनु यस शोधको एउटा उद्देश्य हो । वर्तमान अवस्थामा विश्वव्यापिकरण तथा सांस्कृतिकरणका कारण मासिदै र हराउँदै गएको मौलिक परम्परा, संस्कार, संस्कृति तथा सामाजिक परम्परालाई जोगाइराख्नु नै समाजको सबैभन्दा ठूलो चुनौती बनेको छ । यी पक्षहरूलाई समाजमा गरिने आर्थिक गतिविधिहरूले प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारिराखेको हुन्छ । यस कुरालाई मध्यनजर गर्दै शोध अध्ययनको क्रममा पहिचान गरिएका समस्याहरूको उत्तर खोज्नको लागि यस शोधमा निम्न उद्देश्यहरू राखिएका छन् -

- (१) वयाङ खजुम लिम्बूहरूको सामाजिक अवस्था बारे प्रष्ट पार्ने र
- (२) आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्ने

१.४ अध्ययनको महत्व

नेपालको महत्वपूर्ण धार्मिकस्थल बराहक्षेत्र लगायत धनकुटा, तेह्रथुम र मोरङका ऐतिहासिक स्थलहरूसँग खजुम लिम्बूहरूको धार्मिक ऐतिहासिक किंवदन्ती जोडिएको छ । तर यस विषयमा आजसम्म प्रामाणिक र तथ्यसंगत अनुसन्धान भएको पाइँदैन । बराहक्षेत्रको अध्ययन अनुसन्धान गर्ने अनुसन्धाताहरूले यस किंवदन्तीको ऐतिहासिक पक्षलाई हालसम्म प्रकाशमा ल्याएका छैनन् । विभिन्न कालखण्डमा भएको देशको राजनीतिक उतारचडावको परिणाम स्वरूप सरकार परिवर्तनसँगै लिम्बूवानका स्थानीय पहिचान बोकेका ठाउँहरूको नाम फेर्दै जाने क्रममा बसन्तटार गाउँ विकास समिति हुँदै आज आएर चौबिसे गाउँपालिका बनेपछि खजुम लिम्बूहरूको सामाजिक जीवनशैलीको यथार्थ इतिहास बोकेको 'सक्रब्पा' गाउँको नाम पनि स्थानीय जनबोलीमै सिमित भएको छ । यी विषयहरू आजसम्म स्थानीय तवरमै सिमित रहन पुगेकाले यसलाई सबै सामु प्रस्तुत गरी यसको यथार्त पक्षलाई उजागर गर्नु उचित ठानिएको छ । वर्तमान अवस्थामा अध्ययन क्षेत्रका वयाङ खजुम लिम्बूहरूले कस्ता आर्थिक गतिविधिहरू अवलम्बन गरेका छन् र यसले उनीहरूको सामाजिक अवस्थालाई कसरी डोच्याइरहेको छ भन्ने विषयमा यस शोधको माध्यमबाट अध्ययन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यसले यस विषयसँग

सम्बन्धित रहेर भविष्यमा गरिने अन्य अध्ययन तथा अनुसन्धानहरूलाई पनि सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा राखिएको छ ।

१.५ अध्ययनको संरचना

यो शोधलाई ६ वटा अध्यायमा वर्गिकरण गरिएको छ । जस अनुसार अध्याय एकमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्व र अध्ययनको संरचनालाई राखिएको छ । अध्याय दुईमा पूर्व साहित्य समिक्षालाई समेटिएको छ । त्यसैगरी अध्याय तीनमा अनुसन्धान विधिलाई राखिएको छ । अध्याय चारमा अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय दिइएको छ भने अध्याय पाँचमा तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरणलाई राखिएको छ । यस अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुम लिम्बूहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाका साथै अन्य जातिहरूको सम्बन्धलाई पनि संक्षिप्तमा अध्ययन गरिएको छ । अध्याय ६ यस शोधको अन्तिम अध्याय हो । यस अध्यायमा शोधको सारांश तथा निष्कर्षलाई राखिएको छ ।

अध्याय दुई

पूर्वसाहित्य समिक्षा

प्राचीन किरात जातिका एक हाँगाका रूपमा पूर्वका विभिन्न जिल्लामा छरिएर रहेका लिम्बूहरु आज पनि आफूलाई 'किराती' भनेर चिनाउँनमा गर्व गर्दछन् । प्राचीन किरात इतिहासमा किरात वंशका विभिन्न जातिहरु एकआपसमा माटो, प्राकृति स्रोत र राज्यका लागि युद्ध गरिरहन्थे । ताइस्यान वंशीहरु मध्ये एक हाँगो बसाई सदैँ मुङ्माववाट मोकवान भन्ने ठाउँमा सरे । ई.पू. छैँठौँ शताब्दीतिर भने अर्को किराती जातिले आक्रमण गर्दा बचेका दश शरदारहरु आसामको बाटो गर्दै उत्तर बंगालको तराईमा आए । त्यसपछि बसाई सरे, क्रममा नेपालको पूर्व पहाडमा आई उक्त क्षेत्रका आठ आपुङ्गी राजाहरूसँग अनुमति मागी बसोबास गर्न थाले (श्रेष्ठ, २०४२) ।

विजयपुर राज्यमा राय र सेनहरुको शासन रहुञ्जेल लिम्बूहरुलाई 'राय' भनिन्थ्यो । लिम्बूवान गोरखा राज्यमा गाभिएपछि पनि पछिसम्म यो चलन कायम रहेको कुरा वि.सं. १८४३ सालमा रणबहादुर शाले काजीमान रायको नाम दिएको लालमोहरबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यसपछि 'राय' बाट 'राई' भएको कुरा वि.सं. १८४४ सालमा रणबहादुर शाहले जैकर्ण राई, सहिनन्द राई, लिवाङ राई, जसमुखी राई नाममा दिएको लालमोहरबाट स्पष्ट हुन्छ । तर 'राय' वा 'राई' कुनै जातिको नाम नभएर पदवीको नाम हो भन्ने कुरा निश्चित स्थान ओगटेका लिम्बूहरुले मात्र आफ्नो नाम पछाडि 'राई' वा 'राय' लेखेबाट स्पष्ट हुन्छ । पछि क्विपट प्रथा लागु भएपछि विस्तारै पदवीको रूपमा लिम्बूहरुले 'सुब्बा' लेख्न थाले । त्यसपछि 'राई' र 'सुब्बा'मा फरक देखिन थाल्यो । किनकि 'सुब्बा' नितान्त लिम्बूहरुले पाउने पद थियो (तुम्बाहाङ, २०६८) ।

लिम्बूहरु मातृभाषामा 'याक्थुङ्बा' नामबाट आफ्नो परिचय दिने गर्दछन् । तर नेपाली भाषामा भने आफूहरु 'लिम्बू' भएको सहजै स्विकार्दछन् । आफ्नो बसोबासस्थललाई 'याक्थुङ लाजे'बाट सम्बोधन गर्ने लिम्बूहरु अझै पनि याक्थुङ् शब्दलाई स-गर्व प्रयोग गर्दछन् । 'याक्थुङ्बा' शब्द कहिलेदेखि प्रचलनमा आयो भन्ने विषयमा एक तर्क अनुसार ईशाको छैँठौँ शताब्दीपछि राजनैतिक उथलपुथलका कारण काशीतिरबाट आएका दश सरदारहरु फेदाप (तत्कालिन समस्त वर्तमान लिम्बूवान देश) राज्यमा आठ आपुङ्गी राजाहरूसँग अनुमति मागेर बसोबास

गरेपछि यिनीहरु एक नयाँ जातिका रूपमा रूपान्तरित भए र आफूलाई याक्थुड्वा वंश भन्न थाले । किराती भाषामा याक्थुड्वा (याक-पहाड, थुम-जग्गा, बा-वासिन्दा) भन्नाले पहाडी जग्गामा बस्ने बुभाउँछ (चेम्जोड, २०५९) । आजकल जाति नामको रूपमा 'याक्थुड्वा' अपवादले मात्र लेखेको देखिन्छ । त्यस्तै जाति नामको रूपमा लिम्बू लेख्ने चलन पनि कम हुँदै गइरहेको छ र जातिको सट्टा थर लेख्ने प्रचलन भने बढेर गएको छ (तुम्बाहाड, २०६८) ।

लिम्बूवानको इतिहासमा खजुम लिम्बूको आफ्नै स्थान रहेको देखिन्छ । भ्यान्सिस्टार्ट (१९०६) ले लिम्बूवानका दश राजाहरुले आ-आफ्नो गद्दी बनाएर राज्य गरे भन्ने उल्लेख गरेका छन् । जस अनुसार ताक्लुड खजुमहाडले छथरथुममा चाम्लिड चिम्लिड यक बनाएर राज्य गरे । यसबाट लिम्बूवानमा १० लिम्बूहरुको आगमनसँगै खजुम लिम्बूहरुले छथर थुममा राज्य कायम गरेको तथ्य प्रष्ट हुन आउँछ । बेलायती लेखक हड्सन (१८५७) ले नेपाल र सिक्किमबाट प्राप्त पाण्डुलिपिहरु संकलन गर्ने क्रममा छथर थुम ताड्खुवाका खजुमहरु 'गुनमान खोजुम, जवानि खोजुम..,' (भोल्युम ७४, पृ. २) छथर क्षेत्रका मुख्य स्रोतव्यक्तिका रूपमा रहेका थिए । उनको पाण्डुलिपिका विभिन्न भोल्युमहरुमा खजुम लिम्बूभित्रका केही उपथरहरु उल्लेख हुनुका साथै छथरमा प्रयोग हुने छथरे लिम्बू भाषाको वर्णमाला (१८८ वटा), खजुम र खेवाहरुको साँध सिमाना तथा खजुमहरुको किपटसम्बन्धी समेत उल्लेख गरिएको छ ।

माथिका यी सन्दर्भहरु समग्र लिम्बू जातिका साथै अध्ययन क्षेत्रको खजुम लिम्बू जातिको ऐतिहासिकता र उनीहरुको पहिचानसँग जोडिएका प्रसङ्गहरु हुन् । यसको साथै लिम्बू जातिको सामाजिक जीवनशैलीसँग जोडिएका विविध पक्षहरुलाई अन्य धेरै लेखकहरुले आफ्ना पुस्तकमा विस्तारपूर्वक चर्चा गरेका छन् ।

लिओनेल कपलानले बिक्रम सम्बत् २०२० देखि २०२१ सालको बिचमा इलामका बस्तीहरुमा अनुसन्धान गरेका थिए । सो ऐतिहासिक अभिलेखलाई सन् २०१० मा राजेन्द्र सुब्बाद्वारा 'पूर्वी नेपालमा लिम्बू जातिको किपट र सामाजिक फेरबदल' शीर्षकमा अनुवाद गरिएको छ । यस पुस्तकमा लेखकले लिम्बू जातिको किपट र सामाजिक फेरबदलका सम्बन्धमा समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय चिन्तन तथा विश्लेषण गरेका छन् । पूर्वी नेपालको एक नमुना गाउँ इन्द्रेणी बस्तीका लिम्बूहरुको रहनसहनमा अन्य जातिको आगमनपछि सिर्जित भूमि तथा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विभाजनका सवालहरुबारे यस पुस्तकमा चर्चा गरिएको

छ । तत्कालित नेपालको सामाजिक अवस्थाको बारेमा बुझ्नका लागि यो पुस्तक सहयोगी रहेको छ ।

लेखक नागेन्द्र (वि.सं. २०५२) को पुस्तक 'नेपाली जनजीवन' मा नेपालका ३७ जाति तथा जनजातिहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक पक्षका बारेमा संक्षिप्तमा उल्लेख गरिएको छ । लिम्बू जातिको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पक्षको छोटकरी चर्चा गरिएको यस पुस्तकबाट शोध अनुसन्धानको अवधारणा निर्माण गर्नमा सहयोग गरेको छ ।

शिवकुमार श्रेष्ठले लिम्बू जातिका बारेमा वि.सं. २०४२ सालमा 'लिम्बूवानको ऐतिहासिक अध्ययन' शीर्षकमा पुस्तक लेखेका थिए । अध्याय चारमा लेखकले लिम्बूहरूको जनजीवन र संस्कृति विषयमा चर्चा गरेका छन् । यसले आजभन्दा तीन दशक अघितिरको लिम्बू समाज र संस्कृतिका बारेमा खोतल्न सजिलो भएको छ । यसको अध्ययनबाट तुलनात्मक रूपमा लिम्बू समाजमा आएको सामाजिक परिवर्तनलाई नजिकबाट नियाल्न सजिलो भएको छ ।

हर्क गुरुङको 'जनजाति सेरोफेरो' पुस्तक विभिन्न समयमा प्रकाशित नेपालका आदिवासी जनजाति सम्बन्धी विविध लेख तथा रचनाहरूको संगालो हो । यस पुस्तकभित्र नेपालका विभिन्न जातजातिहरूको वर्गीकरण, जातीयता र गरिबीको अनुपात, साक्षरता वर्गिकरण, धर्मको आधारमा जनसङ्ख्या परिवर्तन लगायतका विषयहरू समेटिएका छन् । समग्रमा यो पुस्तक शोधका लागि मार्गदर्शक बन्न सक्दछ ।

चैतन्य सुब्बाको पुस्तक 'The Culture and Religion of Limbus' मा लिम्बूहरूको भाषा, साहित्य, सामाजिक परम्परा, रीतिथिति, चाडपर्व, संस्कारका विभिन्न पक्ष जस्ता विषयमा चर्चा गरिएको छ । लिम्बू जातिको जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त गरिने कर्मकाण्ड, भाषा, धर्म, संस्कृति जस्ता पक्षको निकै विस्तारमा व्याख्या गरिएको यो पुस्तक यस शोधको लागि सान्दर्भिक रहेको छ ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

३.१. अध्ययन क्षेत्रको छनौट

यो शोध अध्ययनका लागि धनकुटा जिल्लाको चौबिसे गाउँपालिका वडा नम्बर ८ लाई अध्ययन क्षेत्रका रूपमा छनौट गरिएको छ। यो अध्ययन क्षेत्र छनौट गर्नुको निम्न कारणहरू रहेका छन्-

- यो अध्ययन क्षेत्र शोधार्थीको जन्मथलो भएकाले अनुसन्धानका क्रममा उत्तरदाताहरूसँग सहजीकरण गर्न, अन्तरक्रिया गर्न र अध्ययन क्षेत्र अवलोकन गरी सान्दर्भिक सूचना सङ्कलन गर्न सहज हुनु।
- यस क्षेत्रका वयाङ खजुमहरूको सामाजिक जीवनशैली तथा आर्थिक गतिविधिहरू शोधार्थीले लामो समयदेखि नजिकैबाट नियाल्दै आएको हुनाले यथार्थमा उनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको पहिचान गर्नु।
- यस अध्ययन क्षेत्रमा जातिगत हिसाबले लिम्बू र गैर लिम्बूहरूको बसोबास भए पनि उनीहरू बिच बलियो सामाजिक सहमिलन भएको पाउनु।

यस अध्ययनमा अध्ययन क्षेत्रका सबै थरी लिम्बूहरूलाई समेटिएको छैन। स्थानगत आधारमा पहिचान बनाएर बसेका वयाङ खजुम लिम्बूहरूलाई मात्र छनौट गरिएको छ।

३.२ अनुसन्धानको ढाँचा

यस शोध कार्यमा अध्ययन क्षेत्रमा रहेका वयाङ खजुम लिम्बूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थालाई पहिचान गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। यस शोध अध्ययनलाई प्रस्तुत गर्नका लागि विश्लेषणात्मक र वर्णनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ। विशेष गरी अन्तर्वार्ता लिइएका व्यक्तिहरूले दिएका तथ्याङ्क र सूचनाहरूलाई पहिलो प्राथमिकता दिइएको छ।

३.३ तथ्याङ्कको स्रोत र प्रकृति

यो अध्ययन प्राथमिक र द्वितीय स्रोत तथ्याङ्कमा आधारित रहेको छ। आधारभूत रूपमा अध्ययन क्षेत्रमा गएर संरचित प्रश्नावलीको आधारमा अन्तर्वार्ता लिइएका व्यक्तिहरूबाट

लिइएको तथ्याङ्क, मुख्य जानकार व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनालाई यस शोध कार्यमा प्राथमिकता पूर्वक राखिएको छ । गाउँपालिका र वडा बारेका सूचनाहरु वडाको कार्यालय तथा चौबिसे गाउँपालिकाको वेबसाइटबाट प्राप्त गरिएको थियो । अध्ययनको शीर्षकसँग सम्बन्धित अन्य जानकारीहरु द्वितीय स्रोतका सामग्रीहरु जस्तै: पुस्तकालय अध्ययन, सरकारी प्रतिवेदनहरु, विभिन्न विद्वान्हरुद्वारा लिखित पुस्तक, लेख, रचना आदिबाट लिइएका छन् ।

त्यसैगरी अध्ययन क्षेत्रबाट संकलित तथ्याङ्कहरुलाई गुणात्मक एवम् सङ्ख्यात्मक अवधारणामा आधारित रही व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.४ प्राथमिक तथ्याङ्क संकलनका विधिहरु

सत्य, तथ्य र यथार्थतापूर्ण रूपले यस शोधकार्यलाई पूरा गर्नका लागि निम्न अनुसारका प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनका विधि र साधनहरु अपनाइएको छ-

३.४.१ स्थलगत सर्वेक्षण र नमुना सङ्कलन

यस अध्ययन क्षेत्रका वयाङ खजुम लिम्बूहरुको घरधुरी सङ्ख्या र जनसङ्ख्या नेपाल सरकारको जनगणना २०६८ को तथ्याङ्कबाट प्राप्त नभएकाले स्थलगत अध्ययन, अवलोकन र सर्वेक्षण गरेर कूल जनसङ्ख्या तथा घरधुरीको संकलन गरिएको छ । अध्ययन क्षेत्रमा वयाङ खजुमहरुको बाक्लो बस्ती रहेका गाउँहरु देउराली, सोक्रोपा र सारतोपा हुन् । देउरालीमा वयाङ खजुमहरुको ५२ घरधुरी, सोक्रोपामा ४२ घरधुरी र सारतोपामा ३५ घरधुरी रहेकोमा यी तीन गाउँहरुलाई आधार बनाएर कोटा नमुना छनोट विधि अनुसार प्रत्येक गाउँबाट १०-१० घरधुरी गरी ३० घरधुरीलाई समेटेर तथ्याङ्कको नमुना सङ्कलन गरिएको छ ।

३.४.२ मुख्य जानकार व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ता

यस अध्ययनलाई पूरा गर्नका लागि बसन्तटार, चौकी भञ्ज्याङ्का समाजसेवी भूतपूर्व ब्रिटिश आर्मी तथा तत्कालिन सक्कपा गाउँ पञ्चायतमा ९ वर्षसम्म सचिवको कार्यभार सम्हालनुभएका ८५ वर्षीय गंगाराम खजुम लिम्बूसँग विस्तृत अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । मुख्य जानकार

व्यक्तिको रूपमा उहाँसँग वयाड खजुमहरुको सामान्य जानकारी, ऐतिहासिक घटनाक्रम, विगत र वर्तमानमा वयाड खजुमहरुको अवस्था र स्थिति बारेमा जानकारी लिइएको थियो ।

३.४.३ लक्षित समुहसँगको छलफल

अध्ययनका क्रममा वयाड खजुम लिम्बूसँग जोडिएर आउने विषयबस्तुसँग सम्बन्धित रहेर विभिन्न उमेर र पेशामा आबद्ध स्थानीय व्यक्तिहरूसँग गहन सामुहिक छलफल गरिएको थियो । छलफलमा सामेल व्यक्तिहरुमा ८१ वर्षीया सञ्चरोती लिम्बू, ७६ वर्षीय दलबहादुर खजुम लिम्बू, ५३ वर्षीय धर्मराज खजुम लिम्बू, ५२ वर्षीय किसान खजुम लिम्बू, ५० वर्षीया विना खजुम लिम्बू, ४७ वर्षीय श्रीप्रसाद खजुम लिम्बू, ४४ वर्षीय रुस्तमकुमार खजुम लिम्बू, ४० वर्षीय कृष्णकुमार खजुम लिम्बू र ३० वर्षीय श्रीमान खजुम लिम्बू रहेका छन् । यिनै लक्षित समुहसँगको छलफलबाट वयाड खजुम लिम्बूका बारेमा विस्तृत जानकारी हासिल गर्नुका साथै खजुम समाजमा रहेको सामाजिक, आर्थिक गतिविधिहरु र तिनमा आएका परिवर्तन सम्बन्धमा साङ्गोपाङ्गो जानकारी लिइएको थियो ।

३.५ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण

यो शोध अध्ययनलाई पूरा गर्नका लागि प्राथमिक तथा सहायक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएका आवश्यक तथ्याङ्कहरुलाई सामान्य गणितीय विधिको प्रयोग गरी वर्णनात्मक आधारमा तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ । प्राप्त तथ्याङ्कहरुलाई सामान्यीकरण गर्न आवश्यकताअनुसार तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.६ अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

यो शोधकार्य मुख्यगरी धनकुटा जिल्ला चौबिसे गाउँपालिका वडा नं. ८ को बसन्तटारका विभिन्न गाउँहरुमा छरिएर रहेका भिन्न भिन्न थरका लिम्बूहरु मध्ये पनि वयाड खजुम लिम्बूमा मात्र सिमित रहेर अध्ययन गरिएको छ । शोध अनुसन्धानका लागि विश्वविद्यालयबाट सिमित समय तोकिएको हुनाले छोटो समयमा सबै पक्षको गहिरो अध्ययन गर्न सम्भव भएन । निश्चित समयावधिमा रहेर शोधमा निहित समस्याको समाधान खोज्नुपर्ने भएकाले शोधका विषयबस्तुहरुको क्षेत्र र सीमालाई अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुम लिम्बूहरुको सामाजिक र आर्थिक अवस्थाको सतही अध्ययनमा सिमित गरिएको छ ।

अध्याय चार

अध्ययनको क्षेत्रको परिचय

४.१ चौबिसे गाउँपालिका वडा नम्बर ८ को संक्षिप्त परिचय

चौबिसे गाउँपालिका धनकुटा जिल्लाको दक्षिण पूर्वी भेगमा अवस्थित छ । यो गाउँपालिका नेपाल सरकारको वि.सं. २०७३ फागुन २७ को नेपालको पुनर्संरचनाको निर्णय अनुसार साविक ७ वटा गाउँ विकास समितिलाई समेटेर स्थापना गरिएको छ । यस गाउँपालिकाको केन्द्र साविक राजारानी गा.वि.स.को केन्द्र राजारानी बजारलाई कायम गरिएको छ । यो गाउँपालिकाको भूभागको उचाई समुन्द्री सतहदेखि २५० मिटरदेखि २३५० सम्म रहेको छ । यसको क्षेत्रफल १४७.६ वर्गकिलोमिटर रहेको छ भने जनसङ्ख्या १९,२८३ रहेको छ । यस गाउँपालिका अन्तर्गत समेटिएका ७ गा.वि.स.हरु ६ नं. बुधबारे, मढेबास, कुरुले तेनुपा, बोधे, राजारानी, मौनाबुधक र बसन्तटार हुन् । यिनै गा.वि.स.हरुलाई मिलाएर चौबिसे गाउँपालिकाको भौगोलिक संरचनाको निर्माण गर्दा जम्मा ८ वटा वडाहरुको निर्माण गरिएको छ (संक्षिप्त परिचय, choubisemun.gov.np, २०१८) ।

यो गाउँपालिकाको वडा नम्बर ८ मा साविक बसन्तटार गा.वि.स.का वडा नं. १ देखि ९ नं. सम्मका वडाहरुलाई समेटिएको छ । वडाको भौगोलिक नक्साको अध्ययन गर्दा यो वडा उत्तर मोहडामा फर्किएको देखिन्छ । यहाँ केही भिरालो स्वरुप भएसँगै हावापानी पनि विषम प्रकृतिको छ । यहाँ चिसो समशितोष्ण र न्यानो समशितोष्ण प्रकृतिको हावापानी पाईन्छ । तल्लो बेसीको भू-भागमा निकै न्यानो वातावरण छ भने लेकाली उच्च ठाउँहरुमा निकै चिसो प्रकृतिको हावापानी महसुस गर्न सकिन्छ । उत्तर फर्किएको भूबनोट भएकाले यस वडाका कतिपय गाउँहरुमा थोरै समय मात्र घाम लाग्छ भने केही समथर परेका गाउँहरुमा चाहिँ घाम झुल्केदेखि नअस्ताएसम्म घाम लागिरहन्छ ।

यस वडाको कार्यालय बसन्तटारस्थित सोक्रोपामा रहेको छ । वडा कार्यालयको तथ्याङ्क अनुसार यस वडामा जम्मा ६४८ घरधुरी रहेका छन् । घना हरियाली जङ्गलको शोभाबाट बञ्चित यस वडाका गाउँहरुमा पानीको प्रशस्त मूलको अभाव रहेको छ । कुवाको पानी र

खोलाको पानीमा केही दशक अघिसम्म भर पर्दैआएका यहाँका धेरै मानिसहरु हिजोआज भने धाराको पानीको पहुँचमा पुगेका छन् । वडाको बेसी क्षेत्रमा सिचाईको सुविधा भएकाले धान खेती हुन्छ । माथिल्लो भेगमा सामान्य रुपमा उब्जनी हुने वालीहरु जस्तै: आलु, मकै, कोदो, भटमास आदिको खेती हुन्छ । यहाँका ८५% भन्दा बढी मानिसहरुको आमदानीको मूल स्रोत कृषि पेशा नै हो ।

४.२ वडामा रहेका गाउँहरु

यस वडामा विभिन्न नामका गाउँ तथा टोलहरु रहेका छन् । ती मध्येका केही यसप्रकार रहेका छन्-

- ठाडागाउँ
- समेवा (साम्याड्वा)
- चौकी भञ्ज्याङ
- सिङ्फेल्लेङ
- देउराली
- चौतारे
- तिनघरे
- आइतवारे
- खाउदेन
- गैरी
- खिसुमा
- सोक्रोपा (सक्रोपा)
- सारतोपा (साराथुक्रोपा)
- बसन्ते
- लक्ष्मीटार
- अठारसय
- सल्लेरी आमडाँडा
- तल्लो आमडाँडा

माथि उल्लेखित विभिन्न गाउँ तथा टोलहरु मध्ये वयाड खजुम लिम्बूहरुको बसोबास समेवा, चौकी भञ्ज्याङ, सिङ्फेल्लेङ, देउराली, चौतारे, तिनघरे, आइतबारे, खाउदेन, गैरी, खिसुमा, सोक्रोपा र सारतोपामा रहेको छ । यो ठाउँबाट बेलाबखत अन्त बसाई सरी गएका वयाड खजुम लिम्बूहरु पाँचथर, इलाम, मोरङ र सुनसरी जिल्लातिर पनि रहेको पाइयो ।

४.३ जातजातिको विवरण

चौबिसे गाउँपालिका बहुजातिको बसोबास भएको गाउँपालिका हो । त्यसैले यहाँ विविध किसिमका संस्कृति र परम्परा पाइन्छ । यस गाउँपालिकामा सबैभन्दा बढी लिम्बू जातिको बसोबास रहेको छ । त्यसैगरी अन्य जातिहरुमा मगर, राई, नेवार, याक्खा, दलित (कामी, दमाई, सार्की, सुनार), माभी, तामाङ, गुरुङ, भूजेल जातिहरुको बसोबास पाइन्छ (संक्षिप्त परिचय, choubisemun.gov.np, २०१८) ।

यस गाउँपालिकाको वडा नं. ८ मा लिम्बू जातिका अलावा मगर, राई, ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, दलित (कामी, दमाई) र याक्खा जातिको बसोबास रहेको छ । वडामा रहेका जातजातिहरु र तिनीहरुको जनसङ्ख्या विवरण तलको तालिकामा दिइएको छ ।

तालिका नं. ४.१ जातजातिको आधारमा जनसङ्ख्या

क्र.सं.	जातजातिहरु	जम्मा जनसङ्ख्या	पुरुष	महिला
१	लिम्बू	१३३९	६१६	७२३
२	मगर	६२३	२५७	३६६
३	क्षेत्री	५७०	२५८	३१२
४	तामाङ	७२	३३	३९
५	नेवार	२४	१३	११
६	राई	२४	१९	१५
७	कामी	२४	११	१३

८	ब्राह्मण	२२	१२	१०
९	याक्खा	१५	६	९
१०	दमाई	११	५	६
११	अन्य	३४	२०	१४
जम्मा		२७५८	१२४०	१५१८

स्रोत: वडा कार्यालयको अभिलेख, २०७६

माथिको तालिका अनुसार चौबिसे गाउँपालिका वडा नम्बर ८ को जनसङ्ख्याको आधारमा लिम्बूहरूको जनसङ्ख्या अधिक रहेको छ । वडामा सबैभन्दा धेरै सङ्ख्यामा रहेका लिम्बूहरूको जनसङ्ख्या १३३९ रहेको छ । त्यसैगरी लिम्बूहरू पछि मगरहरूको सङ्ख्या आउँछ । मगरहरू ६२३ को सङ्ख्यामा रहेका छन् । यस वडामा सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या दलित (दमाई) हरु जम्मा ११ जनाको सङ्ख्यामा रहेका छन् ।

४.४ पारिवारिक संरचनाको अवस्था

नेपाली समाजमा सामान्य प्रचलनमा रहे जस्तै यस वडामा पनि दुई किसिमका पारिवारिक संरचना रहेको पाइएको छ । यी परिवारहरू हुन्- संयुक्त परिवार र एकल परिवार । केही दशक अघिसम्म संयुक्त परिवारको अवधारणामा रहेका यस वडाका धेरै परिवारहरू हिजोआज एकल परिवारमा परिणत भइरहेको अध्ययनका क्रममा देखिएको छ ।

४.५ खेतीपातीको अवस्था

यहाँका अधिकांश मानिसहरू कृषि पेशामा संलग्न रहेको पाइन्छ । कृषिका अतिरिक्त केही मानिसहरू सरकारी तथा गैरसरकारी सेवामा संलग्न रहेका छन् भने केही व्यापार व्यवसायमा संलग्न भएका छन् । त्यसैगरी ज्यालामजदुरी गरेर गुजारा गर्ने परिवार पनि छन् । यस वडाका धेरै युवाशक्ति वैदेशिक रोजगारीमा जाने गरेको पाइन्छ । यस वडामा रहेको खेतीयोग्य जग्गा वा बारीमा आलु, पिडाँलु, मकै, कोदो, भटमास, जौ, फापर रोप्ने चलन रहेको छ । यसका साथै तरकारीजन्य सागसब्जी, मुला, इस्कुस, फर्सी, लसुन, प्याज, केराउ, टमाटर आदि रोप्ने

चलन रहेको छ । तेलहनमा तोरी र फिलिङ्गो रोप्ने चलन छ । खेतमा भने धान, गहुँ, दाल आदि रोप्ने गरेका छन् ।

४.६ बाटोघाटोको अवस्था

यस वडाको माथिल्लो भेगलाई धरान-राँके सडकखण्डले छोएको छ । भेडेटारको नाम्जेसम्म पक्की बनाइएको यो सडकलाई धनकुटाको छ नं. बुधबारेसम्म ग्राभेल गरिएको भएतापनि स्तरोन्नतिका लागि हाल निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको छ । यस बाहेक वडाका सबै गाउँहरूलाई कच्ची मोटर बाटोले छोएको छ । हिउँदको याममा यसले आम जनमानिसको जीवनयापनमा सहजता थपेको देखिन्छ । तर वर्षाको समयमा कच्ची सडक भत्किने, पहिरो जाने, हिलाम्य हुने समस्याले गर्दा जनजीवन अझ कष्टकर बनेको अध्ययनका क्रममा देखियो ।

४.७ मातृभाषाको अवस्था

यस वडामा विभिन्न जातिहरूको बसोबास रहेकाले भाषामा पनि विविधता देखिएको छ । जनजातिहरूको बाहुल्यता भएका गाउँहरूमा नेपाली भाषा साभा भाषा भएता पनि बोलीचालीको भाषा भने मातृभाषा नै रहेको पाइएको छ । तलको तालिकामा वडामा बोलिने मातृभाषीहरूको विवरण दिइएको छ ।

तालिका नं. ४.२ मातृभाषाको आधारमा जनसङ्ख्या

क्र.सं.	जातजातिहरू	मातृभाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या
१	नेपाली	६५२
२	लिम्बू	१२९२
३	मगर	६२१
४	तामाङ	६८
५	नेवार	२४
६	राई	११
७	याक्खा	१५

८	अन्य	६३
९	नखुलेको	१२
जम्मा		२७५८

स्रोत: वडा कार्यालयको अभिलेख, २०७६

४.८ धार्मिक अवस्था

जातीयतामा विविधतासँगै यस वडामा धर्ममा पनि विविधता रहेको छ। यहाँका धेरै मानिसहरूले किरात धर्म मानिआएको तथ्याङ्क छ। गाउँपालिकाको तथ्याङ्क अनुसार चौबिसे गाउँपालिकामा किरात धर्म मान्नेहरूको सङ्ख्या ८,८४५ रहेको छ भने हिन्दु धर्म मान्नेहरूको सङ्ख्या ६,४०७ रहेको छ (वडा नं. ८ को कार्यालय, २०७६)। वडा नं. ८ का मानिसहरूको धर्म सम्बन्धी तथ्याङ्क वडा कार्यालयबाट प्राप्त हुन नसकेपनि यस वडामा लिम्बूहरू बहुसङ्ख्यामा रहेकाले किरात धर्म मान्नेहरू नै यस वडामा पनि अधिक रहेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ। अध्ययनका क्रममा विगत केही दशक यता थोरै सङ्ख्यामा मगर, लिम्बू तथा दलितहरूले इशाई धर्म पनि मान्ने गरेको भेटिएको छ।

४.९ शैक्षिक संस्थाको अवस्था तथा साक्षरता दर

यस वडामा कक्षा १२ सम्म पठनपाठन हुने एउटा विद्यालय र कक्षा १० सम्म पठनपाठन हुने विद्यालय एउटा रहेको छ। श्री सिंहदेवी उच्च माध्यमिक विद्यालय, चौकी भञ्ज्याङ्मा कक्षा १२ सम्म पठनपाठन हुन्छ। त्यस्तै अठारसयमा कक्षा १० सम्म पठनपाठन हुने श्री अठारसय माध्यमिक विद्यालय रहेको छ। यसका साथै कक्षा ५ सम्म पठनपाठन हुने प्राथमिक तहका पाँचवटा विद्यालयहरू छन्। सल्लेरी आमडाँडामा श्री सल्लेरी प्राथमिक विद्यालय, तल्लो आमडाँडामा सरस्वती प्राथमिक विद्यालय, साराथुक्पामा श्री साराथुक्मा प्राथमिक विद्यालय, ठाडागाँउमा श्री ठाडागाँउ प्राथमिक विद्यालय र आइतबारेमा श्री कालिका प्राथमिक विद्यालय छ। स्थानीय अभिभावकहरूले आफ्ना सन्तानहरूको स्तरीय शिक्षादिका लागि नीजि तवरमा २०५८ सालमा समेवामा एउटा बोर्डिङ्ग स्कूलको स्थापना गरेका छन्। त्यहाँ कक्षा ५ सम्म पठनपाठन हुने गरेको छ। यस वडाको साक्षरता दरलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ।

तालिका नं. ४.३ साक्षरताको स्तर

५ वर्ष भन्दा माथिका	जनसङ्ख्याको विवरण			जम्मा	साक्षरता प्रतिशत
	लेखपढ गर्न सक्ने	पढ्न मात्र सक्ने	लेखपढ गर्न नसक्ने		
पुरुष	८८८	१५	२०१	११०४	८०.४३
महिला	९७०	१७	३९५	१३८२	६२.१७
दुवै	१८५८	३२	५९६	२४८६	७४.७४

स्रोत: वडा कार्यालयको अभिलेख, २०७६

माथिको तालिका अनुसार यस वडामा लेखपढ गर्न सक्ने महिला पुरुषको साक्षरता दर ७४.७४ प्रतिशत रहेको छ । यसले यस वडामा रहेको शिक्षाको समग्र पक्षलाई संकेत गरेको छ । प्रतिशतलाई हेर्दा यहाँको साक्षरता दर राम्रै भएपनि उच्च शिक्षासम्म पुग्नेहरूको तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने औलामा गन्न सकिने मात्र रहेका छन् । वडा कार्यालयको तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने यस वडामा स्नातकोत्तर तहसम्मको अध्ययन गर्नेहरू ३ जना मात्र रहेको भेटिन्छ ।

४.१० घरपालुवा बस्तुभाउ, बोटबिरुवा, वन्यजन्तु तथा चराचुरुङ्गीहरू

यस वडामा कृषि खेतीका अतिरिक्त पशुपालन पनि गरेको देखिन्छ । कृषि खेतीका लागि चाहिने प्राङ्गारिक मल तथा मासुका लागि पालिने घरपालुवा जनावरहरूमा मुख्य गरी भैंसी, सुँगुर, बाखा, कुखुरा र हाँस रहेका छन् । दुधजन्य उत्पादनका लागि गाई र भैंसी पाल्ने गरेका छन् । बस्तुभाउका लागि बारीमा पालिने डाले घासपातमा दुधिलो, गोगुन, किम्बु, टाकी, कटमेरो, पैयुँ, काभ्रा, घुर्विस, मुसुरे कटुस, निभारो, ओदाल, घोत्ली, चम्लायो, दुवारे, गुयेलो, खन्यु, शिरिस आदि रहेका छन् । यहाँको जङ्गलमा कटुस, उत्तिस, गुराँस, बाँझ, अंगेरी, चिलौने, भलायो, भकिअमिलो, अखौलो, चाँप, खोटेसल्ला, गोब्रेसल्ला आदि बोटविरुवाहरू पाइन्छन् । वुट्यान किसिमका बोटविरुवामा चुथ्रो, मल्लिडो, ऐँसेलु, घड्गाडु आदि भेटिन्छन् । त्यसैगरी भूईँघाँसमा खरुकी, खर, सिरु, तुर्के, कास, सालिमो, हर्कटो, सहारा, गगलेटो तितेपाती आदि पाइन्छन् । बाँस प्रजातिमा निगालो, मालिङ्गो, मलिबाँस, भालुबाँस, चोयाबास, बनबास, दुकुरबास आदि पाइने कुरा यहाँका स्थानीय बासिन्दाहरू बताउँछन् ।

विगतका समयमा यहाँका बासिन्दाहरूले पाखोबारी तथा भष्मेबारीमा प्रशस्तै बाली लाउने गरेका थिए । तर हिजोआज युवाहरू वैदेशिक रोजगारीमा गएसँगै जनशक्तिको अभावमा पाखोबारीहरू बाँझै छाड्ने प्रवृत्ति बढेको छ । यस कारण विस्तारै पाखोबारी तथा भष्मेबारीहरू जङ्गलमा परिणत भइरहेको देखिन्छ । यसले वन्यजन्तुको आगमन तथा सँख्यात्मक वृद्धिमा सहयोग पुगेको छ । यस क्षेत्रमा बाँदर, मृग, स्याल, मलसाँप्रो, काला, बनविरालो, छालापखेटे, दुम्सी आदि वन्यजन्तुहरू रहेका छन् । त्यसैगरी कालिज, प्युराका साथै अनगिन्ती चराचुरुङ्गीहरू मौसम अनुसार पाइन्छन् ।

४.११ सरकारी कार्यालय

दुर्गम क्षेत्रमा सामान्यतया आधारभूत सेवासँग सम्बन्धित संस्थाहरू बाहेक अन्य सरकारी संस्थाहरू पुग्न सकेका हुँदैनन् । जस्तो कि खानेपानी संस्थान, विद्युत प्राधिकरण, क्याम्पस, अस्पताल, सडक विभागको कार्यालय, दूरसञ्चार कार्यालय आदि । पूर्वार्ध विकास नभएकाले यस वडामा पनि सरकारी संस्थाहरू पुग्न सकेका छैनन् । यस वडामा एक मात्र सरकारी कार्यालयको रूपमा अठारसयमा एउटा स्वास्थ्य चौकी रहेको छ ।

अध्याय पाँच

तथ्याङ्कको विश्लेषण तथा प्रस्तुतिकरण

५.१ वयाङ खजुम लिम्बूको सामाजिक अवस्था

यस अध्ययन क्षेत्रका कतिपय गाउँहरूको नाम लिम्बू भाषामा राखिएका छन् । गाउँका ती नामहरूसँग वयाङ खजुम लिम्बूहरूको सामाजिक जीवनका विविध प्रसङ्गहरू जोडिएका छन् । यस शोध कार्यका मुख्य जानकार गंगाराम खजुम लिम्बूका अनुसार छथर थुमबाट चौबिसे मिकलुक क्षेत्रमा आएर बस्ती बसाउने क्रममा वयाङ खजुम लिम्बूका पुर्खाहरू तमोर नदीको पूर्व 'हमेला' भन्ने ठाउँको आसपास आएर बसेका थिए । त्यस ठाउँमा केही समय बसोबास गरेपछि उचित बसोबास स्थलको खोजी गर्ने क्रममा पुर्खाहरूले हमेलाभन्दा पूर्व एक ठाउँमा आएर खोरिया फाडी त्यसलाई 'देवीथान' नाम दिएर बस्ती बसाएका थिए । रहुँदै बस्दै जाँदा त्यहाँ एक समय औलो तथा हैजाको प्रकोपले गर्दा हरेक घरमा प्रत्येक दिन मानिसहरू मर्न थाले । छोटो समयको अन्तरालमा धेरै मान्छेहरू मर्न थालेपछि बाँचेकाहरूले मृत्युवरण गरेकाहरूको परम्परागत मृत्यु संस्कार गर्न सक्ने अवस्था रहेन । यसप्रकार मर्ने सबैलाई पालैपालो ३, ४ दिनसम्म नुन तेल बार्ने अवस्था नरहेपछि लाश गाडिसक्ने बित्तिकै नुन तेल फुकाउने चलन बसाए र त्यस गाउँलाई देवीथान भन्नुको सट्टा लिम्बू भाषामा 'सक्रम्पा' भन्न थाले । छिनछिनमा मान्छेहरू मरेको (सक्रक्काङ् सक्रक् मनाहा? मेस्याबा) अर्थमा सो गाउँको 'सक्रम्पा' रहन गएको उहाँ बताउँनुहुन्छ । यो नाम आजपर्यन्त लिम्बूहरूको जनबोलीमा रहेको छ । पञ्चायती कालमा सक्रम्पा गाउँकै नामबाट 'सक्रम्पा गाउँ पञ्चायत' रहेकोमा बसन्तटार गाउँ विकास समिति बनेपछि सक्रम्पा नाम ओभ्हेल हुँदै गयो र नेपालीकरण हुने क्रममा अपभ्रंस भएर हाल सोक्रोपा बनेको छ ।

सोक्रोपाका वयाङ खजुम लिम्बूहरूको मृत्यु हुँदा लाशलाई माटोमा गाडिसकेपछि घरमा आएर नुन तेल फुकाई त्यति नै बेला चोखिने चलन आजभोलि पनि रहेको सोक्रोपाका ४७ वर्षीय श्रीप्रसाद खजुम लिम्बू बताउँनुहुन्छ । सक्रम्पा (सोक्रोपा) बाट बस्ती विस्तार गर्दै जाने क्रममा त्यसदेखि पूर्वतर्फ वयाङ खजुम लिम्बूका पुर्खाहरूले नयाँ बस्ती बसाए । त्यो स्थानमा जङ्गली

जन्तु सालकको बासस्थान रहेको बाक्लो कासघारी थियो । त्यसलाई फाडेर नयाँ बस्ती बसाएपछि सो बस्तीलाई 'साराथुक्पा' भन्न थालियो । सालकको बासस्थान रहेको घना कासघारी फाडेर बस्ती बसाएको अर्थमा लिम्बू भाषामा 'साराथुक्पा' नाम रहन गएको कुरा आफूले उहिलेका बुढापाकाहरुबाट सुनिआएको स्थानीय ८१ वर्षीया सञ्चरोती लिम्बू स्मरण गर्नुहुन्छ । 'साराथुक्पा' नाम पनि अपभ्रंस भएर हाल सारतोपाका नामले चिनिन्छ ।

विभिन्न दैवी प्रकोप तथा महामारीले गर्दा यस क्षेत्रमा वयाङ खजुम लिम्बूहरुको सङ्ख्या कम हुँदै गएपछि सोक्रोपा, सारतोपा, देउराली, समेवा जस्ता गाउँहरुमा भानाभान्जा तथा नातेदारहरुलाई जग्गा जमिन तथा पाखोबारी कमाउन दिएर र गैर लिम्बूहरूसँग मितेरी साइनो गासेर पुर्खाहरुले बस्ती विस्तार गरेको कुरा बाबुबाजेको पालादेखि सुनिआएको सोक्रोपा गाउँका ७६ वर्षीय दलबहादुर खजुम लिम्बू बताउँनुहुन्छ । यहाँका खजुम लिम्बूहरु र यस क्षेत्रमा बसोबास गरिआएका क्षेत्री, मगर, राई तथा नेवारहरु बिच मितेरी साइनो आजसम्म कायम रहेको छ । मितेरी साइनो लाग्नेसँग आजपर्यन्त वैवाहिक सम्बन्ध नजोडिएको र भाइबन्धुकाँ हैसियतमा नाता कायम रहेको पाइन्छ ।

हाल आएर यस क्षेत्रका जुभारु खजुम युवाहरुको समुहले वंशावली खोज्ने अभियानको शुरुवात गरेका छन् । यसका लागि स्थानीय स्तरमा दुईवटा संस्था स्थापना गरिएको छ । 'वयाङ खजुम वंश उत्थान सेवा समिति' र 'खजुम समाज सेवा संघ' लाई क्रमशः धर्मराज खजुम लिम्बू र कृष्णकुमार खजुम लिम्बूको अध्यक्षतामा अधि बढाइरहेको खजुम समाज सेवा संघका सचिव श्रीमान खजुम लिम्बूले जानकारी दिनुभएको छ । यी संस्थाहरुको माध्यमबाट खजुम लिम्बूहरुको वंशावली खोजी गर्ने कार्यसँगै समाजमा शैक्षिक गतिविधिका क्रियाकलापहरुलाई अधि बढाउने, सीपमुलक तालिमहरुको व्यवस्था गरी खजुम लिम्बू समुदायलाई अभिप्रेरित गर्ने, खजुम लिम्बू समुदायका अग्रज, स्रष्टा, लेखक, कलाकारहरुलाई सम्मान गर्ने, गाउँमा स्वास्थ्य शिविरको आयोजना गर्ने, स्थानीय स्तरमा एम्बुलेन्स सेवा सञ्चालन गर्ने जस्ता सामाजिक कार्यहरु गर्ने अभियानमा रहेको बताउनुभएको छ । यस अभियानबाट ६ थरी खजुमहरु बिच परस्परमा कायम हुँदै आएको वैवाहिक सम्बन्धलाई निस्तेज गरी समुदायमा खजुमहरुलाई एकै बन्धुका रूपमा उभ्याउने लक्ष्य राखेको वयाङ खजुम वंश उत्थान सेवा समितिका अध्यक्ष धर्मराज खजुम लिम्बू बताउँनुहुन्छ ।

५.१.१ जनसाङ्ख्यिक संरचना

यस वडाका कूल लिम्बूहरूको जनसाङ्ख्यिक संरचनाको तथ्याङ्क वडा कार्यालयबाट प्राप्त भएपनि वयाड खजुम लिम्बूहरूको बसोबास रहेको गाउँ तथा टोलहरूको भने छुट्टै तथ्याङ्क उपलब्ध हुन सकेन । त्यसैले शोध अनुसन्धानका लागि प्रत्येक गाउँका स्थानीय खजुम लिम्बू युवाहरूको सहयोगमा स्थलगत अध्ययन तथा घरदैलोसम्म पुगेर खजुम लिम्बूहरूको घरधुरी तथा जनसङ्ख्याको टिपोट गरी तथ्याङ्क निकालिएको छ । यसबाट यस क्षेत्रमा बसोबास गरिआएका वयाड खजुमहरूको कुल जनसङ्ख्याको पहिचान भएको छ भने बसाई सरी अन्त गएकाहरूलाई चाहि समेटिएको छैन ।

वयाड खजुम लिम्बूको बसोबास भएको गाउँ तथा टोलहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई नमुना संकलनका लागि छानिएका तीनवटा गाउँभित्र नै समेटिएको छ । यसमा आसपासका टोलहरूको घरधुरी तथा जनसङ्ख्यालाई नजिकैको गाउँमा समेटेर छुट्टाट्टै घरधुरी तथा जनसङ्ख्या निकालिएको छ । तलको तालिकामा अध्ययन क्षेत्रमा रहेका अन्य थरका लिम्बूहरू, गैर लिम्बूहरू र वयाड खजुमहरूको समग्र घरधुरी तथा जनसङ्ख्यालाई देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.१ अध्ययन क्षेत्रको जनसाङ्ख्यिक संरचना

विवरण	देउराली गाउँ		सोक्रोपा गाउँ		सारतोपा गाउँ	
	घरधुरी	जनसङ्ख्या	घरधुरी	जनसङ्ख्या	घरधुरी	जनसङ्ख्या
कूल लिम्बूहरू	१२३	५२०	७०	३२५	८३	३८८
वयाड खजुमहरू	५२	२७५	४२	१८०	३५	२०६
गैर लिम्बूहरू	२१	९६	-	-	२	११
जम्मा	१९६	८९१	११२	५०५	१२०	६०५

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार देउराली गाउँ तथा आसपासमा वयाड खजुमहरूको ५२ घरधुरी रहेको छ भने जनसङ्ख्या २७५ रहेको पाइयो । सोक्रोपा गाउँको ४२ घरधुरीमा १८० को

सङ्ख्यामा वयाङ्क खजुमहरु रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी सारतोपा गाउँमा ३५ घरधुरीमा २०६ को सङ्ख्यामा वयाङ्क खजुमहरु रहेको तथ्याङ्क प्राप्त भएको छ ।

(क) परिवारको उमेरगत जनसाङ्ख्यिक संरचना

परिवारको उमेरगत जनसाङ्ख्यिक संरचनाले समाजमा उनीहरुको गतिशिलताको मापन गर्न सजिलो हुने देखिन्छ । यस अध्ययनमा शोधका लागि तथ्याङ्क संकलन गर्न सहज होस् भनेर सबैतिर प्रतिनिधित्व हुने गरी ३ गाउँका ३० घरधुरीको घरमुलीहरुलाई अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । सो अन्तर्वार्ताका आधारमा तलको तालिकामा उमेरगत जनसाङ्ख्यिक संरचनाको विवरण दिइएको छ ।

तालिका नं. ५.२ उमेरगत जनसाङ्ख्यिक संरचना

क्र.सं.	उमेर समूह	जनसङ्ख्या	प्रतिशत (%)
१.	०-१०	३४ जना	२१.७९
२.	११-२०	३२ जना	२०.५१
३.	२१-३०	३४ जना	२१.७९
४.	३१-४०	२६ जना	१६.६६
५.	४१-५०	१४ जना	९.००
६.	५१-६०	१२ जना	७.६९
७.	६० +	४ जना	२.५६
जम्मा		१५६ जना	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार उमेरगत आधारमा ०-१० र २१-३० वर्ष उमेर समूहको जनसङ्ख्या सबैभन्दा बढी ३४ अर्थात् २१.७९/२१.७९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने उमेर समूह ११-२० वर्ष समूहमा ३२ जना अर्थात् २०.५१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसरी नै ३१-४० वर्ष उमेर

समुहको जनसङ्ख्या २६ अर्थात् १६.६६ प्रतिशत र ४१-५० उमेर समूहमा ९ प्रतिशत जनसङ्ख्या रहेको देखिन आएको छ। उमेर समूह ५१-६० मा ७.६९ प्रतिशत र जनसङ्ख्याको आधारमा ६० वर्षमाथिको उमेर समूह सबैभन्दा कम ४ जना अर्थात् कुल जनसङ्ख्याको २.५६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।

अध्ययन क्षेत्रमा उमेर समूह ०-१० को जनसङ्ख्या धेरै देखिनुको पछाडि शैक्षिक चेतनाको कमी एउटा प्रमुख कारण रहेको देखिन्छ। तुलनात्मक रूपमा हेर्दा देउराली र सोक्रोपा गाउँमा घरधुरी सङ्ख्या बढी तर जनसङ्ख्या कम देखिन्छ। सारतोपा गाउँमा भने घरधुरी सङ्ख्या कम तर जनसङ्ख्या बढी देखिएको छ। यो गाउँ नजिकै विद्यालय नभएका कारण विगतदेखि नै शैक्षिक क्षेत्रमा पछाडि रहेको थियो। केही वर्ष अघि प्राथमिक तहसम्म पठनपाठन हुने विद्यालयको स्थापना भएपछि बल्ल बालबालिकाहरु विद्यालयसम्म जाने भएका छन्।

(ख) परिवारको लैङ्गिक संरचना

अध्ययनका लागि छनौट गरिएको क्षेत्रको लैङ्गिक अवस्थाले समाजमा सामाजिक सन्तुलनको लागि उनीहरुको भूमिका बारेमा थाहा पाउन ठूलो सहयोग गर्दछ। नेपालको समग्र जनसङ्ख्याको आँकडा हेर्दा महिला भन्दा पुरुषको जनसङ्ख्या थोरै भएको देखिएको छ। अध्ययन क्षेत्रको तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने यस क्षेत्रमा वयाड खजुम लिम्बूका सम्बन्धमा पाइएको लैङ्गिक अवस्थाले महिलाभन्दा पुरुषहरुको सङ्ख्या धेरै भएको देखिन आएको छ। तलको तालिकामा वयाड खजुमहरुको लैङ्गिक संरचनालाई देखाइएको छ।

तालिका नं. ५.३ लिङ्गको आधारमा जनसङ्ख्या

क्र.सं.	लिङ्ग	सङ्ख्या	प्रतिशत (%)
१.	महिला	६२ जना	३९.७४
२.	पुरुष	९४ जना	६०.२५
जम्मा		१५६ जना	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका कुल १२९ घरधुरी वयाड खजुम परिवारमध्ये अध्ययनका लागि छानिएका ३० घरधुरी वयाड खजुम परिवारमा महिला र पुरुष गरी जम्मा १५६ जना रहेका छन्। यसमा महिलाको भन्दा पुरुषको जनसङ्ख्या ठूलो रहेको देखिन्छ। कुल जनसङ्ख्या मध्ये महिलाको जनसङ्ख्या ६२ अर्थात् ३९.७४ प्रतिशत रहेको छ भने पुरुषको सङ्ख्या ९४ अर्थात् ५९.८६ प्रतिशत रहेको छ।

अध्ययन क्षेत्रमा पुरुषहरूको भन्दा महिलाहरूको जनसङ्ख्या कम हुनुको पछाडि प्राकृतिक रूपमै परिवारमा छोरी भन्दा छोराहरूको जन्म बढी भएको तथ्य भेटिएको छ। अध्ययनका क्रममा केही घरपरिवारका सदस्यहरूले छोरी जन्माउने रहरमा ३/४ जनाभन्दा बढी छोराहरू जन्मिन पुगेको र छोरी पाउने रहर यथावत रहेको जानकारी दिएका छन्। एक वा दुईमात्र सन्तान जन्माउनेहरूले पनि छोरीभन्दा छोरा बढी जन्मेको बताएका छन्।

५.१.२ वैवाहिक प्रचलनको अवस्था

यस अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुम समाजमा विभिन्न प्रकारका विवाहहरू व्यवहारमा रहेको पाइएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलनको क्रममा पुराना पुस्ताका सहभागीहरूले मागी विवाह हुनु राम्रो भन्ने आफ्नो अभिमत दिएका थिए। मागी विवाह गरेमा छिमेकी तथा समाजले हेर्ने दृष्टिकोणमा नै फरक पर्ने र एक किसिमको सम्मानको वातावरण सिर्जना हुने उनीहरूको बुझाई छ। यस्तो विवाहले दुई कुटुम्ब अर्थात् विवाहका कारण जोडिन पुगेका दुई परिवार बीचको सम्बन्ध पनि सौहार्दपूर्ण र सुमधुर हुने र यसले साइनो लाग्नेबीचको विवाह र अन्तरजातीय विवाह हुनबाट समेत जोगिन सकिने विचार व्यक्त गरे। यस्तो भएमा जातिगत रक्तशुद्धता हुने समेत उनीहरूको अभिमत छ। तर नयाँ पुस्ता भने प्रेम विवाहको पक्षमा रहेको पाइयो। यसै गरी अन्तरजातीय विवाहलाई समेत समाजले सजिलै स्विकार्नु पर्ने युवा पुस्ताको मत रहेको देखियो।

प्रौढ तथा बुजुगहरूका अनुसार यस क्षेत्रमा पहिला पहिला तानी विवाहको परम्परा कायम थियो। चार पाँच पुस्तासम्मको साइनो नलाग्ने मन परेको केटीलाई हाट बजार या भोजभतेर जहाँ भेट्यो, तानेर घरमा लाने प्रचलन व्याप्त थियो। यसै गरी दाजुको मृत्यु भएमा भाउजु सकार्ने परम्परा पनि समाजमा थियो। हिजोआज भने यसमा कमी आएको स्थानीयहरू बताउँनुहुन्छ। विगतमा व्याप्त रहेको जारी गरी विवाह गर्ने चलन भने यस समाजमा

हिजोआज पनि रहेको पाइयो । यस्तै विधवा विवाहलाई समाजमा सहज रूपमा लिने गरिएको देखियो । मागी विवाहमा रीत पुऱ्याएर बेहुली माग्न जाने र लोकोन्दी सहित केटी लिएर बेहुलाको घरमा धुमधामका साथ विवाह सम्पन्न हुने गरेको पाइयो । तर भागी विवाहमा सामान्य लगन गरेपछि समाजको अगाडि विवाह भोजको आयोजना गर्नेपने अवस्था हट्दै गएको पाइएको छ । अध्ययन क्षेत्रका युवा पुस्ताले मागी विवाह भन्नुभटिलो संस्कार भएको र यसले परिवारमा आर्थिक भार थप्ने राय व्यक्त गरे । त्यसैले मन मिल्ने केटीलाई माग्न गएर सामाजिक रीतिथितिको अनेक भन्नुभटमा फस्नु भन्दा भगाएर घरमा ल्याई गाउँको कुनै बिजुवा या फेदाङ्मावाट मुन्धुम अनुसार सामान्य तरिकाले लगन गरेर घरजम गर्नु उचित ठानेको बताएका छन् ।

५.१.३ पारिवारिक संरचना

अध्ययन क्षेत्रका खजुम लिम्बूहरुको पहिलेको जनसाङ्ख्यिक संरचना र अहिलेको संरचनामा धेरै नै परिवर्तन आइसकेको छनक पाइन्छ । जुन बेला शिक्षा तथा स्वास्थ्य सम्बन्धी चेतनाको अभाव थियो त्यस समय परिवारमा जति धेरै सदस्यहरु हुन्छन्, त्यो परिवार गाउँमा सम्पन्न मानिन्थ्यो । त्यतिबेलाको समयमा जनसँग धनको प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सम्बन्ध थियो । हिजोआजको समयमा त्यस्तो देखिदैन । अहिलेको परिवारको संरचनामा 'थोरै सन्तान सुखी परिवार' को नारा चरिथार्त भएको देखिन्छ । तथापि सामाजिकस्तरमा प्रतिष्ठित र प्रशस्त आयआर्जन गर्न सक्ने जनशक्ति भएको घरपरिवारको महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ । तलको तालिकामा अध्ययन क्षेत्रका ३० घरपरिवारको पारिवारिक संरचनालाई देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.४ एकल र संयुक्त परिवारको अवस्था

क्र.सं.	परिवारको प्रकार	परिवार सङ्ख्या	प्रतिशत (%)	जनसङ्ख्या	प्रतिशत (%)
१.	संयुक्त परिवार	१६ परिवार	५३.३३	९४ जना	६०.२५
२.	एकल परिवार	१४ परिवार	४६.६६	६२ जना	३९.७४
जम्मा		३० परिवार	१००.००	१५६ जना	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

अध्ययन क्षेत्रमा १६ घर परिवारका ६०.२५ प्रतिशत खजुम लिम्बूहरूको संयुक्त परिवार रहेको पाइयो भने १४ घर परिवारका ३९.७४ प्रतिशत एकल परिवार रहेको पाइयो । अध्ययनमा संयुक्त परिवार र एकल परिवार भण्डै उतिकैको हाराहारीमा रहेको देखिन्छ । यसले वयाड खजुम समाजमा परिवारको संरचना एकलतिर ढल्कदै गएको छनक दिन्छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा एकल परिवारको सङ्ख्या बढ्दै जानुमा वैदेशिक रोजगारी एउटा खास कारण रहेको देखिन्छ । परिवारमा विवाहित छोरा विदेश गएर पैसा कमाउन थालेपछि उसले आमा बाबुलाई कम र श्रीमतीको नाममा बढी पैसा पठाउने गरेको पाइन्छ । यसले गर्दा प्राय गरी घरको बुहारी अलग्गै बस्न रुचाएको देखिन्छ । यस अध्ययनमा समेटिएका युवाहरूमध्ये ८० प्रतिशत वैदेशिक रोजगारीमा गएर फर्केकाहरू रहेका छन् र उनीहरू एकल परिवारमा बसेका छन् ।

५.१.४ परिवारको आकार

अध्ययनका क्रममा वयाड खजुम परिवारमा एकातिर एकल परिवारको सङ्ख्या बढ्दै गएको पाइयो भने परिवारको आकार पनि खुम्चदै गएको पाइयो । धेरैजसो एकल परिवारको सङ्ख्या ३ देखि ५ जनाभित्र समेटिन थालेको पाइयो । संयुक्त परिवारमा पहिला पहिला कमसेकम १५ जनाभन्दा बढी नै परिवारका सदस्यहरू रहन्थे । तर अध्ययनका क्रममा संयुक्त परिवारको सदस्य सङ्ख्या बढीमा १० देखि १३ रहेको पाइयो । यसरी संयुक्त परिवारको सङ्ख्या कम हुनुलाई पछिल्लो समयमा खजुम लिम्बूहरूको परिवारमा आएको परिवर्तनका रूपमा लिन सकिन्छ । तलको तालिकामा वयाड खजुमहरूको परिवारको औसत आकारलाई देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.५ परिवारको सङ्ख्यात्मक जनसङ्ख्या

परिवार सङ्ख्या	घरधुरी सङ्ख्या	जनसङ्ख्या	प्रतिशत (%)
३ जना	६	१८	११.५३
४ जना	९	३६	२३.१७
५ जना	४	२०	१२.८२

६ जना	५	३०	१९.२३
७ जना	३	२१	१३.४६
८ जना	१	८	५.१२
१० जना	१	१०	६.४१
१३ जना	१	१३	८.३३
जम्मा	३०	१५६	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार ३० घरधुरीमध्ये ३ जना मात्र परिवार सङ्ख्या भएका घरधुरी ६ वटा रहेका छन् । यसैगरी ४ जना परिवार सङ्ख्या भएका घरधुरी ९ वटा रहेको देखिन्छ । ५ जना परिवार सङ्ख्या भएका घरधुरी जम्मा ४ वटा रहेका छन् भने ६ जना परिवार सङ्ख्या भएका घरधुरी ५ वटा रहेको पाइयो । यसका साथै ७ जना परिवार सङ्ख्या भएका घरधुरी ३ वटा रहेका छन् । ८ र १० जना परिवार सङ्ख्या भएका घरधुरी १/१ वटा रहेको देखिन्छ । १३ जना परिवार सङ्ख्या भएको घरधुरी जम्मा एउटा रहेको देखिन्छ ।

५.१.५ शैक्षिक अवस्था

समाजमा सामाजिक हैसियत बनाएर बाच्नको लागि गाँस, बास र कपास जस्ता आधारभूत आवश्यकता मात्र भएर पुग्दैन । यसका साथमा शिक्षा पनि अति आवश्यक पर्दछ । शिक्षाको ज्योतिले नै हरेक समाजमा विकास र परिवर्तन ल्याउँदछ ।

अध्ययन क्षेत्रमा प्राथमिक तहको विद्यालयदेखि उच्च माध्यमिक तहसम्मको जम्मा ७ वटा सरकारी विद्यालय र एउटा निजी बोर्डिङ स्कूल रहेका छन् । यद्यपि प्रा.वि.सम्मको अध्ययन सकेपछि त्यसभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षाका लागि नजिकै दुरी भएका बालबालिकाहरु सजिलै विद्यालयमा गएको पाइयो भने विद्यालय टाढा पर्ने अवस्थाले गर्दा कक्षा ५ भन्दा माथिको अध्ययन सकसपूर्ण रहेको पाइयो । यस अध्ययन क्षेत्रको शैक्षिक अवस्था यस प्रकार रहेको छ ।

तालिका नं. ५.६ शिक्षाको आधारमा जनसङ्ख्या

क्र.सं.	शैक्षिक स्थिति	सङ्ख्या	प्रतिशत (%)
१.	स्नातकोत्तर तहसम्म	२ जना	१.२८
२.	स्नातक तहसम्म	५ जना	३.२०
३.	कक्षा ११ देखि कक्षा १२ सम्म	१६ जना	१०.२५
४.	कक्षा ९ देखि कक्षा १० सम्म	४४ जना	१३.४६
५.	कक्षा ६ देखि कक्षा ८ सम्म	२१ जना	१३.४३
६.	कक्षा १ देखि कक्षा ५ सम्म	२६ जना	१६.६६
७	साक्षर	२५ जना	१६.०२
८	निरक्षर	१७ जना	१०.८९
जम्मा		१५६ जना	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन गरिएको ३० घरघुरीमा स्नातकोत्तर तहसम्मको अध्ययन गर्नेको सङ्ख्या सबैभन्दा कम २ जना अर्थात् १.२८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। स्नातक तहसम्म शिक्षा लिनेको सङ्ख्या ५ अर्थात् ३.२० प्रतिशत रहेको छ। १२ कक्षासम्म अध्ययन गर्नेको सङ्ख्या १६ अर्थात् १०.२५ प्रतिशत रहेको छ भने ९-१० कक्षासम्म अध्ययन गर्ने सबैभन्दा धेरै ४४ जना अर्थात् २८.२० प्रतिशत रहेको छ। कक्षा ६ देखि कक्षा ८ सम्म अध्ययन गर्नेको सङ्ख्या २१ अर्थात् १३.४६ प्रतिशत र कक्षा १ देखि ५ कक्षासम्मको अध्ययन गरिरहेका बालबालिकाहरूको सङ्ख्या २६ अर्थात् १६.६६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यस्तै साक्षर रहेकाहरूको सङ्ख्या २५ अर्थात् १६.०२ प्रतिशत र पढ्न लेख्न नजान्नेको सङ्ख्या १७ अर्थात् १०.८९ प्रतिशत रहेको छ। यो १०.८९ प्रतिशतमा विद्यालय जान उमेर नपुगेका बालबालिकाहरूलाई पनि समावेश गरिएको छ।

५.१.६ धार्मिक अवस्था

यस अध्ययन क्षेत्रका बहुसंख्यक खजुम लिम्बूहरूले वि.सं. २०४० सालभन्दा अगाडिसम्म परम्परागत सनातन धर्ममा आधारित धार्मिक संस्कार, संस्कृतिलाई मानिआएका थिए । ४० को दशकमा सुधारिएको धर्मका रूपमा सत्यहाड्मा पन्थको किरात धर्मले यस क्षेत्रमा पनि स्थान पायो । खास गरेर लिम्बू समाजमा उहिलेदेखि चलिआएको जन्मदेखि मृत्युसम्मको संस्कारमा चाहिने राँगा, सुँगुर, कुखुरा जस्ताको भोगबली तथा उपयोग अनि व्यापक मात्रामा अन्न कुहाएर बनाइने जाँड र रक्सीको प्रयोगले गर्दा लिम्बू समाजको आर्थिक अवस्था नाजुक हुँदै गएको निष्कर्ष निकाल्दै समाज सुधारका लागि अघि बढेको सत्यहाड्मा पन्थको किरात धर्मले यस क्षेत्रका लिम्बू समाजमा राम्रै स्थान पायो । त्यसपछि विस्तारै सनातन परम्परालाई छाडेर बली प्रथा र मदमांसको निषेध सहितको किरात धर्मलाई मानिसहरूले मान्न थाले । यद्यपि अध्ययन क्षेत्रमा हिन्दु तथा क्रिश्चियन धर्म मान्नेहरू पनि छिटफुट रहेका छन् । तलको तालिकामा अध्ययन क्षेत्रमा रहेको धार्मिक अवस्थालाई देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.७ घरधुरीगत धार्मिक अवस्था

क्र.सं.	धर्म	घरधुरी	प्रतिशत (%)
१.	किरात धर्म (सत्यहाड्मा पन्थ)	२१	७०.००
२.	सनातन धर्म (बलिप्रथामा आधारित)	७	२३.३३
३	हिन्दु धर्म	१	३.३३
४	ईशाई धर्म	१	३.३३
जम्मा		३०	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा किरात धर्म मान्नेहरूको घरधुरी सङ्ख्या २१ अर्थात् ७० प्रतिशत रहेको छ भने बलि प्रथामा आधारित सनातन धर्म मान्नेहरूको घरधुरी सङ्ख्या ७ अर्थात् २३.३३ रहेको देखिन्छ । यसैगरी हिन्दु धर्म मान्ने र ईशाई धर्म मान्ने १/१ घर रहेका छन् । यसबाट किरात धर्म मान्नेहरूको सङ्ख्या अध्ययन क्षेत्रमा धेरै रहेको स्पष्ट भएको छ ।

५.१.७ स्वास्थ्य स्थितिको अवस्था

अध्ययन क्षेत्रको वयाङ खजुम लिम्बू समाजमा पनि परापूर्वदेखि चलिआएको फेदाङ्मा, साम्बा, येबा, येमाको प्रयोग रहिआएको छ । सामान्य विरामी हुँदा स्वास्थ्य चौकी जानुको सट्टा फुकफाक गर्न जाने चलन गाउँघरमा आजसम्म कायम रहेको देखिन्छ । सिङ्गो वडामा एउटा स्वास्थ्य चौकी रहेको छ जुन सबैका लागि पहुँचमा रहेको देखिदैन । पछिल्लो समयमा शिक्षा र त्यसले ल्याएको चेतनाका कारण यहाँका मानिसहरु स्वास्थ्य जाँच गर्नका लागि स्वास्थ्य चौकीसम्म पुग्न थालेका छन् । तर स्वास्थ्य चौकीमा दक्ष चिकित्सकहरुको अभाव रहेको छ । त्यसैले यहाँका मानिसहरु स्वास्थ्य उपचार गर्न धरान र विराटनगरका सरकारी अस्पतालदेखि सुविधासम्पन्न नीजि अस्पतालसम्म पुग्ने गरेका छन् । भारफुक र स्वास्थ्य चौकी दुवैतिर जानेहरुको सङ्ख्या पनि बाक्लै रहेको छ । कतिपय अवस्थाको विरामलाई अस्पतालको औषधीले निको नपार्ने उनीहरुको बुझाई रहेको छ । तलको तालिकामा ३० घरधुरीका वयाङ खजुमहरुको स्वास्थ्य उपचार सम्बन्धी अभिमतलाई राखिएको छ ।

तालिका नं. ५.८ स्वास्थ्योपचार गर्ने ठाउँ

क्र.सं.	उपचार गर्ने ठाउँ	घरधुरी	प्रतिशत (%)
१.	स्वास्थ्य चौकी जाने	८	२६.६६
२.	भारफुक गर्नेकहाँ जाने	७	२३.३३
३	दुवै ठाउँ जाने	१५	५०.००
जम्मा		३०	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार परिवारका सदस्यहरु विरामी पर्दा स्वास्थ्य चौकीमा गई उपचार गर्नेहरुको घरधुरी सङ्ख्या ८ अर्थात् २६.६६ प्रतिशत र फेदाङ्मा, साम्बा, येबा र येमाकहाँ गई भारफुक उपचार गर्नेको घरधुरी सङ्ख्या ७ अर्थात् २३.३३ प्रतिशत रहेको छ । दुवै ठाउँमा उपचार गर्न जानेको घरधुरी सङ्ख्या १५ अर्थात् ५० प्रतिशत रहेको छ । यसबाट अध्ययन

क्षेत्रमा रहेको खजुम लिम्बू समाज आजसम्म पनि स्वास्थ्य सम्बन्धी सङ्क्रमणकालिन सोचमा रहेको देखिन्छ ।

५.२ आर्थिक अवस्थाको अध्ययन

यस वडामा बसोबास गर्ने वयाड खजुमहरु मूलतः कृषि खेतीमा आश्रित रहेका छन् । कृषिमा आश्रित भए पनि धेरैजसो परिवारसँग पर्याप्त जग्गा जमिन भने भएको पाइँदैन । प्रायः सबैसँग पाखोबारी मात्र हुने भएकाले त्यहाँ उब्जनी हुने अन्नले वर्षभरि पुग्न सक्ने अवस्था छैन । परम्परागत कृषि खेतीलाई यहाँका युवा पुस्ताले विस्तारै परिमार्जन गर्दै लगेका छन् । यसका लागि गोरु नारेर हलो जोत्नुको सट्टा आधुनिक प्रविधिको खनजोत गर्ने हाते ट्र्याक्टर छिटफुट गाउँमा भित्रिए पनि सबैको पहुँचमा पुग्न सकेको देखिँदैन ।

यहाँका मानिसहरुले आफ्नो बारीमा हुने उत्पादनले वर्षभरि खान नपुग्ने भएकाले सीप र दक्षता अनुसार आयआर्जनको विभिन्न उपायहरु अपनाएको पाइन्छ । ज्याला मजदुरी गर्ने, आरा काट्ने, सानातिना ठेक्काको काम गर्ने, सानो स्केलमा कुखुरा र सुँगुरपालन गर्ने, गाई, भैँसी, बाखा पाल्ने, अँधियामा खेतीपाती गर्ने, बेमौसमी तरकारी खेती तथा नगदेबाली लाउने, वैदेशिक रोजगारीमा जाने जस्ता आयआर्जनका कामहरु गर्ने गरेको पाइएको छ ।

५.२.१ मुख्य पेशाका आधारमा घरधुरी

यस अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुम लिम्बूहरुको मुख्य पेशा कृषि रहेको छ । परम्परागत कृषि खेतीलाई आजसम्म पनि प्रमुखताका साथ अपनाइआएका यहाँका मानिसहरुले हिजोआज अन्य पेशालाई पनि अंगाल्न थालेको देखिन्छ । कृषिलाई मुख्य पेशाको रूपमा अपनाउँनेहरुले पनि यसबाट दैनिक गुजारा गर्न गाह्रो हुने बताएका छन् । त्यसकारण समयसापेक्ष र आफ्नो दक्षता अनुसार अन्य पेशालाई पनि यहाँका मानिसहरुले मुख्य पेशाका रूपमा अपनाउँन थालेको पाइन्छ । यसले गर्दा अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुमहरुको पेशागत जीवनशैलीमा केही विविधता थपिएको देखिएको छ । तलको तालिकामा अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुमहरुको मुख्य पेशागत विवरण दिइएको छ ।

तालिका नं. ५.९ मुख्य पेशागत विवरण

क्र.सं.	मुख्य पेशा	घरधुरी	प्रतिशत (%)
१.	कृषि	१४	४६.६६
२.	सरकारी वा प्राइभेट जागिर	९	३०.००
३.	व्यापार व्यवशाय	७	२३.३३
जम्मा		३० घरधुरी	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार अध्ययनमा सामेल ३० घरधुरीका परिवारमध्ये मुख्य पेशाको रूपमा कृषि पेशा अँगाल्नेहरु १४ घरधुरी अर्थात् ४६.६६ प्रतिशत, सरकारी वा प्राइभेट जागिरलाई मुख्य पेशा बनाउनेहरु ९ घरधुरी अर्थात् ३० प्रतिशत र व्यापार व्यवशाय मुख्य पेशा भएकाहरु ७ घरधुरी अर्थात् २३.३३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ। यसको अर्थ जागिर या व्यापार व्यवशाय गर्नेहरुले कृषि कर्म नै त्यागेको भन्न खोजिएको चाहिँ होइन। उनीहरुले कृषि खेतीलाई पनि अँगालेका छन् तर मुख्य पेशाको रूपमा नभई सामान्य खेती किसानी गर्ने माध्यमको रूपमा मात्र लिएको देखिन्छ।

५.२.२ भू-स्वामित्वको आधारमा घरधुरी

अध्ययन क्षेत्रका खजुम लिम्बूहरुको बसोबास स्थल उच्च लेक तथा मध्य हावापानी भएको क्षेत्रमा पर्दछ। यहाँको हावापानी र विषम भौगोलिक बनावटका कारण यस ठाउँमा धान खेती हुने फाँटभन्दा पनि कान्लाकान्ली भएको पाखोबारीहरु ज्यादा भएको देखिन्छ। फाटिला ठाउँहरुमा पनि सिचाईको अभावले गर्दा मकै, कोदो र भटमास जस्ता बालीहरु मात्र लागउने गरेको देखिन्छ। यद्यपि हुनेखाने परिवारहरुले बेसीतिर जग्गा किनेर धान खेती गरेको पनि पाइएको छ। उनीहरुको भूमिमाथिको स्वामित्व अवस्थालाई तलको तालिकामा जनाइएको छ।

तालिका नं. ५.१० भू-स्वामित्वको अवस्था

जग्गा (रोपनीमा)	घरधुरी	प्रतिशत (%)
१-१० रोपनी	१४	४६.६६
११-२० रोपनी	५	१६.६६
२१-३० रोपनी	४	१३.३३
३१-४० रोपनी	४	१३.३३
४१ रोपनी भन्दा बढी	३	१०.००
जम्मा	३०	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार अध्ययन क्षेत्रमा १-१० रोपनी जग्गा भएकाहरु १० घरधुरी रहेका छन् । ११-२० रोपनीसम्मको जग्गा भएकाहरु ५ घरधुरी रहेको देखिन्छ भने २१-३० रोपनी तथा ३१-४० रोपनी भएका घरसँङ्ख्या बराबर रहेको छन् अर्थात् समान ४-४ घरधुरीसँग १३.३३ प्रतिशतका दरले आफ्नो स्वामित्वमा जग्गा रहेको देखिन्छ । ४१ रोपनी भन्दा बढीको भू-स्वामित्व भएकाहरु भने ३ घरधुरीमा रहेका छन् ।

माथिको विवरणमा रहेका जग्गाहरु प्रायः पाखोबारी भएकाले खासै उब्जनीमूलक भने रहेका छैनन् । त्यस्ता जग्गा बाझै छाड्ने या उत्तिस जस्ता छिट्टै हुर्कने विरुवा रोपेर काठको लकडी बेची आर्थिक उपार्जन गर्ने प्रवृत्ति पछिल्लो समयमा अध्ययन क्षेत्रमा बढ्दै गएको देखिन्छ ।

५.२.३ खाद्य सुरक्षाको आधारमा घरधुरी

यस भेगका खजुम लिम्बूहरुले उत्पादन गरेका अन्नबालीहरुमा मुख्य गरी मकै, धान, कोदो, भटमास आदि पर्दछन् । विगतको समयमा आफ्नो स्वामित्वको भष्मे बारीलाई फाडेर त्यसमा मकै, कोदो, भटमास आदि अन्नबालीहरु लाउने गरिन्थ्यो । तर हिजोआज त्यस्तो चलन हट्दै गएको देखिन्छ । गाउँका युवाहरु बारीको काम गर्नातिर भन्दा पनि वैदेशिक रोजगारीतिर

आकर्षित हुँदै गएका कारण बारीहरु बाँझै रहन थालेको स्थानीयहरुको बुझाई रहेको पाइन्छ । कतिपयले भने बैदेशिक रोजगारीले गर्दा मानिसहरु दिनानुदिन अल्छी हुँदै गएको र बारीहरु बाँझै रहन पुगेको मान्दछन् । तलको तालिकामा आफ्नो बारीको उत्पादनले कति समयसम्म खान पुग्छ भन्ने विषयमा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ५.११ खाद्य सुरक्षाको अवस्था

विवरण	घरधुरी	प्रतिशत (%)
१-३ महिनासम्म	७	२३.३३
३-६ महिनासम्म	१५	५०.००
६-९ महिनासम्म	३	१०.००
वर्षभरि	५	१६.६६
जम्मा	३०	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार उत्पादन गरेको अन्नबालीले वर्षभरिमा १-३ महिनासम्म मात्र धान्नेको घरधुरी ७ अर्थात् २३.३३ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै ३-६ महिनासम्म खान पुग्नेको घरधुरी सङ्ख्या १५ अर्थात् ५० प्रतिशत रहेको छ । ६-९ महिनासम्म अन्नले धान्ने घरधुरी सङ्ख्या ३ अर्थात् १० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । उब्जाएको अन्नबालीले वर्षदिनसम्म खान पुग्नेको परिवार सङ्ख्या ५ अर्थात् १६.६६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

५.२.४ उब्जनीको आधारमा घरधुरी

यस क्षेत्र मानिसहरुले मुख्यतया: मकै, आलु, कोदो, भटमास र धान खेती गर्ने गरेको देखिन्छ । यसका साथै तरकारी खेतीमा फूलकोपी, बन्दा, मुला, साग, इस्कस आदि लाउने गरेको पाइएको छ । यसैगरी नगदेबालीमा अम्लिसो र अलैचीको खेती गरेको देखिन्छ । अन्तर्वार्ताका क्रममा उत्तरदाताहरुले मकै, कोदो, धान र भटमासलाई मुरीमा र अन्यलाई

के.जी.मा रेकर्ड राख्ने गरेको पाइयो । तलको तालिकामा मुरीमा वार्षिक उब्जाउने गरेको अन्नबालीको विवरण दिइएको छ ।

तालिका नं. ५.१२ वार्षिक उब्जनीको विवरण

वार्षिक उब्जनी (मुरीमा)	घरधुरी	प्रतिशत (%)
४ मुरीभन्दा कम	१२	४०.००
५-८ मुरीसम्म	६	२०.००
८-१० मुरीसम्म	७	२३.३३
१० मुरी भन्दा बढी	५	१६.६६
जम्मा	३०	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

तालिकामा उल्लेख भए अनुसार अध्ययन क्षेत्रका १२ घरधुरीले वार्षिक ४ मुरीभन्दा कम अन्नबाली उब्जनी गरेको देखिन्छ । यसैगरी ५-८ मुरीसम्म वार्षिक उब्जनी गर्ने घरधुरी सङ्ख्या ६ अर्थात् २० प्रतिशत रहेको छ । ८-१० मुरीसम्म उब्जनी गर्ने घरधुरी सङ्ख्या ७ रहेको देखिन्छ भने १० मुरीभन्दा बढी वार्षिक अन्नबाली उब्जनी गर्ने घरधुरी सङ्ख्या ५ अर्थात् कूल उत्पादनको १६.६६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

५.२.५ वार्षिक नगद आयको आधारमा घरधुरी

अध्ययन क्षेत्रका खजुम लिम्बूहरूले जीवनयापन गर्नका लागि विभिन्न किसिमका आर्थिक गतिविधिहरू अपनाएका छन् । कृषि खेतीबाट मात्र जीवन निर्वाह गर्ने अवस्था नरहेपछि आयआर्जनका लागि व्यवसायिक पशुपालन, तरकारी खेती, नगदेबाली खेती तथा फलफूल खेतीतिर पनि आकर्षित हुँदै गएको अध्ययनमा पाइयो । यसका साथै वैदेशिक रोजगारीले पनि वार्षिक आय निर्धारण गरेको देखिन्छ । यहाँ अन्तर्वार्तामा सामेल घरधुरीका मूलीले उपलब्ध गराएको जानकारी अनुसार तलको तालिमा उनीहरूको वार्षिक नगद आयको विवरण दिइएको छ ।

तालिका नं. ५.१३ वार्षिक आयको अवस्था

वार्षिक नगद आय (हजारमा)	घरधुरी	प्रतिशत (%)
१-२० हजारसम्म	३	१०.००
२१-४० हजारसम्म	३	१०.००
४१-६० हजारसम्म	३	१०.००
६१-८० हजारसम्म	२	६.६६
८१- १ लाखसम्म	१	३.३३
१-२ लाखसम्म	९	३०.००
२ लाखभन्दा बढी	९	३०.००
जम्मा	३०	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार वार्षिक २० हजारसम्मको नगर आय भएकाहरू ३ घरधुरी अर्थात् १० प्रतिशत रहेका छन् । त्यस्तै वार्षिक ४० हजारसम्म र ४१ देखि ६० हजारसम्मको नगद आय भएकाहरू समान ३/३ घरधुरी रहेको देखिन्छ । ६१-८० हजारसम्म वार्षिक नगद आय भएकाहरू २ घरधुरी अर्थात् ५.६६ प्रतिशत रहेका छन् । त्यसैगरी ८१-१ लाखसम्मको वार्षिक नगद आय भएको घरधुरी एउटा रहेको देखिन्छ । १-२ लाखसम्म र २ लाख भन्दा माथिको वार्षिक नगद आय भएकाहरूको घरधुरी समान ९-९ अर्थात् ३०/३० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । वैदेशिक रोजगारीका कारण यस क्षेत्रका मानिसहरूको वार्षिक आयमा केही सुधार आएको अध्ययनमा देखिएको छ ।

५.२.६ पशुपालनको आधारमा घरधुरी

अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुमहरूले विभिन्न किसिमका आयआर्जन गर्ने तरिकाहरू अपनाएकामा पशुपालन पनि एउटा प्रमुख आय स्रोतको माध्यम रहेको पाइयो । यस समुदायमा विगतमा

पनि गाई, भैसी, बाखा, कुखुरा, सुँगुर जस्ता घरपालुवा बस्तुहरु पालेर अचानक आइपर्ने आर्थिक संकटलाई टार्नका लागि ती बस्तुहरु बेच्ने गरेको पाइन्थ्यो । गाउँघरमा यस्ता बस्तुहरु खरिद गर्ने 'खरिते'हरु मनगो रहेकाले बजारसम्म पुऱ्याउन नपर्ने र घरैबाट बिक्री गर्न सकिने भएबाट पनि प्राय सबैले घरपालुवा बस्तुहरु पालेका हुन्थे । वर्तमान समयमा पनि प्रायले परम्परागत रुपमा बस्तुहरु पाल्दै आएको देखिन्छ । हालका दिनहरुमा आर्थिक उपार्जनलाई मध्यनजर गरेर व्यवशायिक रुपमा थोरैले मात्र पशुपालन गरिरहेको पाइएको छ । यसलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ५.१४ घरपालुवा बस्तुभाउको विवरण

बस्तुभाउहरुको किसिम	घरघुरी	प्रतिशत (%)
गाई	१	३.३३
बाखा	२	६.६६
सुँगुर	१	३.३३
बाखा र कुखुरा	१	३.३३
कुखुरा र सुँगुर	२	६.६६
भैसी, गाई, बाखा,	१	३.३३
बाखा, कुखुरा र सुँगुर	७	२३.३३
गाई, बाखा र कुखुरा	१	३.३३
गाई, बाखा, कुखुरा र सुँगुर	७	२३.३३
भैसी, गाई, बाखा, कुखुरा र सुँगुर	४	१३.३३
बाखा, कुखुरा र हाँस	१	३.३३
जम्मा	३०	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार गाई र सुँगुर मध्ये एक खाले मात्र बस्तु पाल्नेहरूको घरधुरी समान रूपमा १/१ अर्थात् ३.३३ प्रतिशतका दरले रहेको पाइयो । बाखा र कुखुरा मात्र पाल्ने घरधुरी पनि १ अर्थात् ३.३३ प्रतिशत रहेको पाइयो । त्यस्तै गाई, बाखा र कुखुरा तथा भैसी, बाखा र कुखुरा मात्र पाल्ने घरधुरी पनि १/१ अर्थात् ३.३३/३.३३ प्रतिशत नै रहेको देखियो । कुखुरा र बाखासँगै हाँस पाल्ने जम्मा १ घरधुरी अर्थात् ३.३३ प्रतिशत रहेको देखियो । गाई, बाखा, कुखुरा र सुँगुर पाल्ने ७ घरधुरी रहेका छन् भने बाखा, कुखुरा र सुँगुर पाल्ने पनि उत्तिकै सङ्ख्यामा रहेको पाइयो । भैसी, गाई, बाखा, कुखुरा र सुँगुर एकसाथ पाल्नेहरूको सङ्ख्या भने ४ अर्थात् १३.३३ प्रतिशत रहेको देखियो । यसै गरी बाखा मात्र पाल्ने तथा बाखा र सुँगुर दुबै पाल्नेहरू पनि समान २/२ घरधुरी रहेको पाइयो । यसबाट अध्ययन क्षेत्रमा प्राय सबैले कुनै न कुनै बस्तुभाउ पाल्ने गरेको देखिन्छ ।

५.२.७ कामको बाँडफाँडको अवस्था

लिम्बू जाति त्यसैपनि लैङ्गिक विभेद कम भएको जातिमा पर्ने गरेको विभिन्न अध्ययनमा देखिएको छ । यस अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुम लिम्बू समुदायमा पनि कामको विभाजनलाई लिएर त्यस्तो विभेद भएको देखिदैन । नारी होस् या पुरुष, आफ्नो क्षमता र दक्षताले भ्याएसम्म आर्थिक उपाजर्नका क्षेत्रमा उत्तिकै नै संलग्न भएको पाइन्छ । महिलाहरू खेतीपाती तथा घरकै काममा मात्र सिमित हुनुपर्छ भन्ने मानसिकता अध्ययन क्षेत्रमा रहेको देखिदैन । श्रीमान र श्रीमती दुबै घरभित्रदेखि बाहिरसम्मको काममा उत्तिकै संलग्न भएको पाइयो । जागिर तथा व्यापार व्यवशायमा पुरुषहरूसँगै महिलाहरूको संलग्नता पनि बढ्दै गएको पाइएको छ ।

५.२.८ अन्नबाली उत्पादनको अवस्था

यस क्षेत्रका मानिसहरू आफूलाई चाहिने प्रायः सबै अन्नबाली, सागसब्जी, मास-भटमास, दूध, दही, घिउ, मासु उत्पादन गर्ने गर्दछन् । यस क्षेत्रको मुख्य बालीमा मकै, कोदो, भटमास, धान पर्दछन् भने केही मात्रामा जौ र फापर पनि उत्पादन गर्ने गरेको पाइन्छ । किसानहरू मौषमी उत्पादनको उपभोग गर्दछन् । भदौ असोजमा मकै, कात्तिक मङ्सिरतिर कोदो र धान, असाड साउनतिर आलु भेल्याउने समय रहेको अन्तर्वार्तामा सहभागीहरूले जानकारी दिए । यस क्षेत्रमा सबै बाली वर्षमा एकपटक मात्रै उत्पादन हुने गरेको पाइयो । उनीहरूका अनुसार यहाँ हिउँदमा लेकतिर खासै कुनै पनि उब्जनी हुदैन भने बेसीतिर गहुँ या आलु र वर्षामा धानखेती हुने

गर्दछ । लेकतिरको वारीमा वर्षामा आलु, मकैसँगै कोदोको खेती हुन्छ । हिउँदमा छिटफुट तोरी या फापरको खेती हुने गरेको पाइयो । त्यस्तै मध्य हावापानी भएको ठाउँमा वर्षामा मकै वारीमा भट्मास रोप्ने गरेको पाइयो । दाल वा मास सामान्यतया: खेतको आलीमा रोप्ने र बोडी भने मकै पाकेपछि भदौतिर रोप्ने गरेको पाइयो । पछिल्लो समयमा तरकारी र नगदेवाली खेतीले गर्दा आलु, मकै, कोदो जस्ता वालीहरु रोप्ने ठाउँमा मुला, गाँजर, काउली आदि तरकारी अनि अलैची, अम्लिसो तथा फलफुलका बोटहरु रोप्न थालेपछि आलु, मकै, कोदो, भट्मासको उत्पादनमा कमी आएको पाइयो । त्यसैगरी धान फल्ने खेतवारीमा समेत नगदेवाली लागेपछि धान उत्पादनमा पनि कमी आएको देखियो । यस क्षेत्रका धेरैजसो घरपरिवारले दैनिक उपभोग्य सामाग्रीहरु जस्तै: चामल, नुन, तेल, दाल किनेर खाने गरेको पाइयो । घरमा उत्पादित वस्तुहरु बिक्री गर्ने र आफूलाई चाहिने सामान खरिद गरेर ल्याउने सहभागीहरुको भनाई रहेको छ ।

५.२.९ बचत तथा खर्चको अवस्था

तथ्याङ्क संकलनका क्रममा अध्ययन क्षेत्रका धेरैले बचत र खर्चको अनुपात मिलाउन कठिन हुने बताए । धेरैजसो परिवारले घरपरिवारको खर्च धान्न र बालबच्चाको शिक्षाका लागि खर्च जुटाउने क्रममा बचत गर्न धौधौ हुने बताए । यस क्षेत्रका धेरैजसो परिवारले प्राथमिक तहसम्म आफ्ना बालबालिकालाई नीजि बोर्डिङ स्कुलमा पढाउने हुनाले शिक्षाका लागि उनीहरुको बढी खर्च हुने गरेको देखियो । बैदेशिक रोजगारीमा गएका युवाहरुको परिवारलाई भने बचत गर्न त्यति गाह्रो नभएको पाइयो । बचत गरेको पैसाले उनीहरुले घर घडेरी जोडेको बताए । यस क्षेत्रमा विभिन्न किसिमका बचत समुहहरु तथा समेवा गाउँमा 'बसन्तटार ऋण तथा बचत सहकारी संस्था' सञ्चालनमा रहेको छ । आपतकालिन अवस्थामा पैसाको परेका बेला आफन्तजन तथा छरछिमेकीहरुबाट सरसापट लिनेदिने अवस्था नरहँदा तिनै बचत समुह तथा सहकारीबाट ऋण लिएर चलाउने र सर्त तथा म्याद अनुसार ऋण तिर्ने गरेको पाइयो । उनीहरुले बचत गरेको पैसा चाडपर्व मान्न, रीतिथिति पालना गर्न, विवाह, बर्खान्तमा, दुखबिमार पर्दा खर्च हुने गरेको पाइयो । यसका साथै दैनिक रुपमा आवश्यक सातुसामल किन्नदेखि लिएर विशेष अवसरमा खानपान र लुगाफाटोको प्रबन्ध गर्नमा समेत खर्च गर्ने गरेको उनीहरुले बताए । यस सम्बन्धमा विस्तृत रुपमा तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ५.१५ वचतलाई खर्च गर्ने क्षेत्र

क्र.सं.	वचत खर्च गरिने क्षेत्र	घरधुरी	प्रतिशत (%)
१.	पारिवारिक खर्चमा सकिने	६ परिवार	२०.००
२.	शिक्षा दिक्षामा खर्च सकिने	१४ परिवार	४६.६६
३	गरगहना र लत्ताकपडामा खर्च सकिने	५ परिवार	१६.६६
४	औषधी उपचारमा खर्च सकिने	२ परिवार	६.६६
५	वचत हुने	३ परिवार	१०.००
जम्मा		३० परिवार	१००.००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७६

माथिको तालिका अनुसार ६ घरधुरी अर्थात् २० प्रतिशतले पारिवारिक खर्चमा बचतको उपयोग गरेको देखिन्छ भने १४ घरधुरीका परिवारले शिक्षालाई महत्व दिदै त्यसैमा बचतलाई खर्चको बताएका छन् । त्यसैगरी हल्का बिलासिताका चीजहरूमा बचतको रकम खर्चनेहरूको परिवार सङ्ख्या ५ अर्थात् १६.६६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । २ घरधुरीको चाहिं स्वास्थ्य उपचारमा धेरै खर्च हुने गरेको देखिन्छ । बचत गरेर त्यसलाई अन्य क्षेत्रमा लगानी गर्नेको सङ्ख्या भने ज्यादै कम रहेको अध्ययनबाट स्पष्ट भएको छ । जम्मा २ घरधुरीले बचत हुने अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

अध्ययन क्षेत्रका विशेष गरी अविवाहित छोरीचेली तथा केही बुहारीहरूले आफ्नो नाममा पेवापात गरेर बचत गर्ने गरेको पाइयो । पेवाका रूपमा जाँडरक्सी उत्पादन गरी बेच्ने, सुँगुर, कुखुरा, बाखा, खसी पालन गर्ने र यसबाट कमाइएको पैसा समुहमा बचत गर्ने गरेको पाइयो ।

५.२.१० जीवन निर्वाहका मुख्य स्रोतहरू

अध्ययन क्षेत्रमा एउटा परिवार पनि एउटै स्रोतबाट जीवन निर्वाह गरेको पाइएन । सबै घरपरिवारले एकभन्दा बढी स्रोतबाट आय आर्जन गरेको पाइयो । कसैले कृषि र पशुपालन,

कसैले कृषि र तरकारी खेती, कसैले कृषि र वैदेशिक रोजगारी, कसैले जागिर र कृषि, कसैले कृषि र नगदेवाली तथा फलफूल खेती गर्ने गरेको पाइयो । संयुक्त परिवारमा बस्नेहरूले आफ्नो दक्षता र योग्यता अनुसार विभिन्न क्षेत्रमा हात हालेको देखियो । यसका साथै कृषि खेतीदेखि व्यापार व्यवसायसम्म घरका महिला तथा पुरुषहरू उत्तिकै सामेल रहेको पाइयो । यस क्षेत्रमा उत्पादन हुने बस्तुहरू विक्री गर्नका लागि मोरङको लेटाङ, केराबारी तथा धरान मुख्य बजार रहेको पाइयो । गाडी गुड्ने बाटोको सुबिधाले गर्दा हिजोआज यहाँ बेमौसमी तरकारी खेती, फलफूल तथा नगदेवाली खेतीको प्रचलन बढ्दै गएको पाइएको छ ।

५.२.११ आयआर्जनका वैकल्पिक माध्यमहरू

अध्ययन क्षेत्रका वयाङ खजुम लिम्बूहरूले वैकल्पिक माध्यमबाट पनि आयआर्जन गर्ने गरेका छन् । यसका लागि घरका पुरुष सदस्यहरू नेपालको विभिन्न क्षेत्रमा बाटो निर्माणका लागि लेबर काम गर्न जाने, आरा काट्ने, लकडी उठाउने काम गर्ने, पहाडी क्षेत्रमा चल्ने साना खालका गाडी तथा ट्याक्टरमा ड्राइभर, खलासीको काम गर्ने, घर बनाउने, सिजन अनुसारका कामहरू गर्ने जस्ता आयआर्जनका कामहरू गर्ने गरेको पाइयो । त्यसैगरी घरका प्रौढ सदस्य तथा महिलाहरूले हाते सीपको प्रयोग गरी डोको, नाम्लो, डालो बुन्ने, बेच्ने, ढाकाका सामाग्रीहरू बुनेर बेची वैकल्पिक आयआर्जन गरेको देखिन्छ ।

५.३ वयाङ खजुम लिम्बूको अन्य जातिसँगको सम्बन्ध

यस अध्ययन क्षेत्रका वयाङ खजुम लिम्बूहरू, अन्य थरका लिम्बूहरू तथा गैर लिम्बूहरूले एकअर्काको हरेक किसिमका सामाजिक, सांस्कृतिक गतिविधिहरूमा सरिक भई एउटा उदाहरणीय समाजको निर्माण गरेर बसेको देखिन्छ । यहाँका वयाङ खजुमहरू भै भगडामा सिधै सरिक नहुने सोझा मिजासका छन् । तर यस क्षेत्रको आसपासको लिम्बू गाउँका युवाहरू भने पहिलेदेखि नै फौजदारी किसिमको काटमार तथा भै भगडामा ख्याती कमाएका थिए । विगतमा पनि यस क्षेत्रमा लाग्ने मेला बजारहरूमा त्यहाँका युवाहरू आएर धेरैपल्ट कारणै बिना पनि यस क्षेत्रका युवाहरूलाई कुट्ने, लखेट्ने गरेको चौकी भञ्ज्याङ् निवासी ५२ वर्षीय किसान खजुम लिम्बूको बुझाई रहेको छ । त्यस्तो भै भगडालाई साम्य पार्नका लागि युवाहरूको एउटा जत्था नै तयार पारेर धेरैपल्ट मध्यमार्गीको भूमिकामा आफू उत्रेको र यहाँका खजुम पुरुषहरू सधैं नै फौजदारी प्रवृत्तिको विरुद्धमा रहेको उहाँ बताउँनुहुन्छ । आफ्नो गाउँ समाजमा खजुम

लिम्बू र अन्य थरका लिम्बूहरु विच कहिल्यै पनि काटमारसम्म पुग्ने गरी भैरुगडा नभएको स्थानीयहरुको भनाई रहेको छ । मर्दापर्दाका बखत सधैं साथ रहने यहाँका बासिन्दाहरुले जातीयताको राजनीतिक सीमालाई कहिकतैवाट पनि प्रवेश गर्न नदिएको अध्ययन क्षेत्रमा जाँदा महसुस गर्न सकिन्छ ।

५.३.१ भाषिक सम्बन्ध

मूलतः यस अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुमहरु लगायत अन्य थरका अधिल्लो पुस्ताका लिम्बूहरु लिम्बू भाषा बोल्ने गर्दछन् । युवा पुस्ताका लिम्बूहरुले भने हिजोआज लिम्बू भाषाका साथसाथै बोलीचालीको भाषाका रुपमा नेपाली भाषालाई अधिक प्रयोग गरेको देखिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका गैर लिम्बूहरुले पनि लिम्बू भाषा खरर बोल्न सक्दछन् । यहाँका गाउँहरुमा पहिलोपल्ट आएका मानिसहरुले यसलाई बढो अचम्म र चासोको रुपमा हेर्ने गरेको पाइन्छ । यस क्षेत्रमा यदि कसैले नश्लको आधारमा भाषागत दुर्व्यवहार गर्दछन् भने गैर लिम्बूहरुले लिम्बू भाषामा नै त्यसको प्रतिकार गर्न सक्दछन् । विगतमा यहाँका स्थानीय क्लबहरुले तिहारमा देउसी भैलो खेल्न एक दुई दिनको पैदल बाटो पर्ने अर्को जिल्लासम्म लाने गर्दथे । क्लबबाट नेपाली भाषाका साथै लिम्बू भाषामा गीत तथा नृत्यहरु सामेल गरिएको हुन्थ्यो । लिम्बू भाषाको गीतलाई गैर लिम्बूहरुले बिना कुनै कठिनाई गाएको र नृत्य गरेको देखेर देउसी भैलो आयोजना गरिने स्थलमा भेला भएका मानिसहरु अचम्ममा पर्ने गरेको र सोध्ने गरेको देउरालीको 'प्रभात युवा क्लब'का पूर्व सचिव किसान खजुम लिम्बू स्मरण गर्नुहुन्छ । जातीय आधारमा गाउँमा लिम्बू र गैर लिम्बू हुनुको फरक कहिल्यै महसुस नभएको र पछिल्लो समयमा आएको राजनीतिक पार्टीहरुको जातीय नाराले मात्र जातीय भेदबारे थाहा भएको यहाँका स्थानीयहरु बताउँदछन् ।

५.३.२ सामाजिक, सांस्कृतिक सम्बन्ध

यस अध्ययन क्षेत्रमा लिम्बू तथा गैर लिम्बू समुदायले एक अर्काको सांस्कृतिक पक्षलाई पनि उत्तिकै सम्मानपूर्वक लिने गरेको पाइन्छ । समाजमा जन्मदेखि मृत्युसम्मको कर्म गर्दा जातिगत आधारमा भन्दा पनि एउटा छिमेकीको हैसियतमा भइपरिआउने हरेक किसिमका सघाउपघाउ गर्ने गरेको अध्ययन क्षेत्रका स्थानीयहरु बताउँनुहुन्छ । यहाँको समाजमा लिम्बूहरुको विवाह भोज हुँदा स्थानीय क्षेत्री बन्धुहरुले भान्छेको भूमिका निभाउने गरेको पाइन्छ भने उनीहरुको

समुदायमा बिहे हुँदा लिम्बूहरू जन्ती जाने गर्दछन् । त्यसै गरी लिम्बूहरूको बिहे तथा मृत्यु भोजमा क्षेत्री तथा लिम्बू इतरका जातिहरूको नाममा अलग्गै खसीको व्यवस्था गरी भान्छा पनि छुट्याइदिने चलन रहेको छ । यहाँका गाउँहरूमा लिम्बूहरू सँगै क्षेत्री, दलित र केही सङ्ख्यामा नेवारहरूको पनि बसोबास रहेको छ । कुनै समय मितेरी साइनोमा गासिएर लिम्बू बस्तीमा आफ्नो बस्ती बसाएका यहाँका गैर लिम्बूसँग रैथाने लिम्बूहरूको सांस्कृतिक सहमिलन लोभलाग्दो रहेको छ । छिमेकी मगर गाउँमा विवाह हुँदा लिम्बू समुदायलाई गाउँबाट च्याबुड लिएर विवाहमा सरिक हुन निम्तो आउने गर्दछ । लिम्बू युवा युवतीहरूको समुह च्याबुड बजाउँदै मगर बन्धुहरूको विवाहमा पुग्ने गर्दछन् । यसैगरी तिहारको बेला मगर जातिमा लोकप्रिय हुर्ना नाच लिम्बू समुदायका सबैतिर नाच्ने गरिन्छ । यसले यस क्षेत्रको सांस्कृतिक सहमिलनलाई भल्काउँदछ ।

विवाह उत्सवमा मात्र नभएर मृत्यु कर्ममा समेत यहाँको समाजमा एक अर्काको धार्मिक संस्कार तथा परम्परागत रीतिथितिलाई असर नपर्ने गरी अग्रसर हुने गरेको पाइन्छ । लिम्बूको मृत्यु हुँदा समाजका गैर लिम्बूहरू ढुङ्गा बोकेर चिहानमा जाने र क्षेत्री तथा अन्य गैर लिम्बूको मृत्यु हुँदा लिम्बूहरू स्मशान घाटसम्म मलामी जाने गर्दछन् । अध्ययनका क्रममा अन्तर्वार्ता लिइएका सबै व्यक्तिहरूले छिमेकीको धर्म, संस्कार र संस्कृति जस्तोसुकै रहेपनि आफूले त्यसलाई सम्मान गर्ने गरेको र भईपर्दा जहिले पनि सहयोग गर्न तत्पर रहेको अभिव्यक्ति दिएका छन् । यसबाट पनि अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुम लिम्बूहरूको अन्य जातिसँगको सम्बन्धको बलियो आधार मिलेको छ ।

५.३.३ वैवाहिक सम्बन्ध

अध्ययन क्षेत्रका खजुम लिम्बूहरूको राई तथा मगर जातिसँग वैवाहिक सम्बन्ध गासिएको पाइएको छ तर क्षेत्री तथा नेवार जातिसँग भने आजसम्म विवाह भएको पाइएको छैन । यस अध्ययनका लागि सहभागीहरूले सजातीय या विजातीय विवाह मध्ये कुन मनपर्छ भन्ने प्रश्नमा आफ्नो धारणा राखेका थिए । जसमा १५ जना अर्थात् ५० प्रतिशतले सजातीय विवाहलाई रुचाएका छन् भने १३ जना अर्थात् ४३.३३ प्रतिशतले सजातीय र विजातीय दुवै विवाहलाई रुचाएका छन् । यसैगरी २ जना अर्थात् ६.६६ प्रतिशतले विजातीय विवाहलाई रुचाएको अभिव्यक्ति दिएका छन् । यस आधारमा भन्नुपर्दा अध्ययन क्षेत्रमा अन्य जातिसँगको सम्बन्धलाई वैवाहिक सम्बन्धसम्म लैजानमा खासै समस्या नरहेको प्रष्ट हुन्छ ।

५.३.४ आर्थिक तथा अन्य सम्बन्ध

यस क्षेत्रमा पर्म तथा खेतला जाने चलन पहिलेदेखि नै चलिआएको छ । यहाँ आलु, मकै र धान रोप्ने समयमा र गोड्ने समयमा पर्म या खेतला लाउने गरिन्छ । खेतीपाती गर्ने समयमा लिम्बू समुदाय र गैर लिम्बूहरू सबैले एकापसमा सधैं सघाउपघाउ गर्ने गरेको यस अध्ययनमा सहभागीहरूको भनाई रहेको छ । हिजोआज गाउँघरमा जनशक्तिको अभाव रहने गरेको र पर्म तथा खेतला जाने अवस्था नरहेको खण्डमा ज्यालादारीमा खेतला लाउने गरेको पनि उनीहरूले बताए । यसका साथै पैसाको आपत पर्दा सरसापट लिनका लागि पनि खजुम लिम्बूहरू तथा गैर लिम्बूहरू सधैं एक अर्काको सहयोगी रहने गरेको पनि बताएका छन् ।

समग्रमा अध्ययन गर्दा अध्ययन क्षेत्रका खजुम लिम्बूहरूको अन्य जातिसँगको सम्बन्ध सधैं सहयोगी र सुमधुर रहेको देखिन्छ ।

अध्याय छ

सारांश तथा निष्कर्ष

६.१ सारांश

यो शोध कार्य धनकुटा जिल्ला चौबिसे गाउँपालिकाको वडा नम्बर ८ मा गरिएको हो । यस शोधको खास उद्देश्य यस क्षेत्रका वयाड खजुम लिम्बूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको जानकारी हासिल गर्नु रहेको थियो । अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुमहरुको सामाजिक गतिविधिका साथै आर्थिक स्रोतका माध्यमहरुको पहिचान गरी कृषि तथा गैह्र कृषि क्षेत्रमा उनीहरुको भूमिका पहिचान गर्नु, उनीहरुको जनसङ्ख्या, शिक्षा, धर्म तथा समाजका अन्य जातिसँगको सम्बन्धको अध्ययन गर्नु थियो ।

अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको चौबिसे गाउँपालिकाको वडा नम्बर ८ मा रहेको जम्मा ६४८ घरधुरीमध्ये १२९ घरधुरीमा वयाड खजुम लिम्बूहरु रहेका छन् । सो १२९ घरधुरीका लिम्बूहरुको कुल जनसङ्ख्या ६६१ रहेको छ । १२९ घरधुरी मध्येबाट समानुपातिक आधारमा तीन गाउँका १०/१० घरधुरीका दरले चयन गरिएको थियो । त्यसबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा यस शोधकार्यलाई प्रस्तुत गरिएको हो । यसको लागि ३० घरधुरी अर्थात् करिब २३ प्रतिशत घरधुरीलाई नमुनाका रूपमा छनौट गरेर अध्ययन गरिएको थियो । नमुनाका रूपमा छनौट गरिएका घरपरिवारका मूल व्यक्तिहरुलाई संरचित प्रश्नावलीमा आधारित भएर अन्तर्वार्ता लिई त्यस क्षेत्रको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था बारेमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै मुख्य जानकार व्यक्तिसँगको अन्तर्वार्ताका आधारमा, छलफलमा सहभागीहरुको जानकारीको आधारमा र अध्ययन क्षेत्रका जुभारु खजुम युवाहरुको अथक मेहनत र सहयोगमा शोधकर्ताले आवश्यक सूचना तथा जानकारी हासिल गरेको हो ।

वर्तमान समयमा विश्वव्यापी रूपमा पारिवारिक संरचनामा भइरहेको बदलावको प्रभाव यस अध्ययन क्षेत्रमा पनि परेको देखिन्छ । समाजमा धार्मिक विश्वासको आधार बलियो भएको देखिन्छ भने स्वास्थ्य सम्बन्धी चेतनाको स्तर संक्रमणकालिन अवस्थामा रहेको देखिन्छ । चौतर्फी विकासको गति सुस्त रहेको यस क्षेत्रमा मानिसहरुले जिविकोपार्जनका लागि परम्परागत कृषि पेशालाई नै सर्वोपरी मानिआएको पाइन्छ । यहाँका खजुम लिम्बूहरुले समाजमा अन्य जातिहरूसँग बलियो सांस्कृतिक सम्बन्ध स्थापित गरेका छन् । वर्तमान समयमा

विभिन्न राजनैतिक पार्टीहरूले समाज उत्थानको नाममा जातिगत नारा लाइरहेको अवस्थामा यहाँको समाजलाई त्यसले छोएको देखिदैन । जातकै आधारमा यहाँको समाजमा उचनिच तथा छुवाछुतको व्यवहार भएको पाइदैन । सबैले एकएकालाई परिआउँदा सरसहयोग गर्ने गरेको र आफूलाई परेको खण्डमा सहयोग लिने पनि गरेको पाइन्छ ।

आर्थिक अवस्थाको अध्ययन गर्दा यस क्षेत्रका मानिसहरूको आर्थिक अवस्था मध्यम रहेको देखिन्छ । यहाँका मानिसहरू अति नै धनी वा जमिनदार पनि छैनन् र भिख मार्दै हिंड्ने अवस्थाका पनि भेटिदैनन् । यस क्षेत्रका मानिसहरू कृषि, जागिर, पशुपालन, वैदेशिक रोजगार जस्ता पेशा र व्यवसायमा संलग्न रहेका छन् । आर्थिक उपार्जनको हिसाबले सक्रिय जनसङ्ख्या ५५ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ । आर्थिक क्रियाकलापमा सक्रिय रूपमा संलग्नताको आधारमा परिवारका सबै सदस्यहरू उत्तिकै सहभागी रहेको देखिन्छ । कृषिका अलावा व्यापार र जागिर जस्ता क्षेत्रमा पुरुषसँगसँगै महिलाहरूले पनि सक्रिय भूमिका खेलेको देखिन्छ । विगतको समयमा वयाङ खजुम समुदायका मानिसहरू सामान्य शिक्षा हासिल गर्नबाट बञ्चित रहेको भएतापनि अहिले आएर आफ्ना सन्तानहरूलाई सकेसम्म उच्च शिक्षा हासिल गराउनुपर्छ भन्ने कुरामा सबै अभिभावकहरू सचेत रहेको देखिन्छ । भविष्यमा सन्तानहरूले उच्च शिक्षा हासिल गरेर डाक्टर, इन्जिनियर बनेको हेर्ने उनीहरूको चाहना रहेको देखिन्छ ।

यहाँका वयाङ खजुमहरू राजनैतिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा अन्य जातिभन्दा धेरै पछि रहेका छन् । पञ्चायतीकालमा प्रधानपञ्च, उपप्रधानपञ्च तथा गाउँ पञ्चायत सचिव भएर काम गरेका अग्रज व्यक्तिहरूको रेकर्ड भेटिएपनि यस क्षेत्रका खजुम लिम्बूहरू हालसम्म कुनै पनि पार्टीको माथिल्लो तहसम्म पुग्न सकेका छैनन् । हाल वडा नं. ८ को वडाध्यक्षमा नेकपा एमालेको तर्फबाट उम्मेदवार भएर विजयी भई सोक्रोपा गाउँका धनबहादुर खजुम लिम्बूले राजनीतिक क्षेत्रमा प्रतिनिधित्व गरेको देखिएपनि स्थानीय स्तरको प्रशासनिक क्षेत्रमा समेत यहाँका खजुम लिम्बूहरूको उपस्थिति निल रहेको देखिन्छ ।

६.२ निष्कर्ष

यस अध्ययन क्षेत्रका वयाङ खजुम लिम्बूहरूको सामाजिक परिवेश बदलिदो समयसँगै परिवर्तन हुदै गएको पाइयो । विगतका समयमा संयुक्त परिवारमा रमाउने यस क्षेत्रका खजुम लिम्बूहरू एकल परिवारमा रमाउन थालेको पाइयो । अध्ययनका क्षेत्रका कुल घरधुरीहरूमध्ये संयुक्त

परिवार र एकल परिवारको सङ्ख्या भण्डै बराबरीमा पुगेको पाइयो । परिवारको जनसाङ्ख्यिक संरचना पनि निकै बदलिएको भेटियो । एकल परिवारमा रहेका दम्पतीले सन्तानहरु कम जन्माउने गरेको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रका खजुम लिम्बूहरु आफ्ना सन्तानहरुलाई उच्च शिक्षा दिक्षा दिनका लागि सधै लालयित रहेको देखियो । प्रौढ अवस्थाका निरक्षर अभिभावकहरुले पनि भावी पिढीलाई शिक्षित बनाउन चाहेको पाइयो । उच्च शिक्षा लिनेहरुको सङ्ख्यामा कमी रहेको भएतापनि अध्ययन क्षेत्रको साक्षता दर सन्तोषजनक नै रहेको पाइयो ।

घरपरिवारको आर्थिक अवस्थाको अवलोकन गर्दा आयआर्जनका लागि परिवारका सदस्यहरु आफ्नो सीप र दक्षता अनुसार संलग्न भएको पाइयो । खेतीपातीदेखि लिएर आयआर्जनका अन्य गतिविधिहरुमा समेत श्रीमान र श्रीमती, छोराछोरी तथा बुहारीहरु उत्तिकै सक्रिय तथा सहयोगी रहेको देखियो । अध्ययन क्षेत्रमा कृषि मुख्य पेशाको रूपमा रहेको पाइयो । तर परम्परागत कृषिबाट जीवन धान्न कठिनाई हुने गरेको देखियो । यसकारण कृषिका अतिरिक्त आयआर्जनका लागि अन्य विभिन्न किसिमका आर्थिक गतिविधिहरु अपनाएको पाइयो । यस समुदायका मानिसहरु आधुनिक कृषि खेतीतिर उन्मुख हुने क्रममा बेमौसमी तरकारी खेती, नगदेवाली तथा फलफूल खेतीतर्फ पनि संलग्न भएको पाइयो । योसँगै अध्ययन क्षेत्रका वयाड खजुम लिम्बूहरु पशुपालन, वैदेशिक रोजगारी, जागिर तथा व्यापार व्यवशायमा समेत अग्रसर हुँदै गएको भेटियो ।

समग्रमा भन्नुपर्दा वयाड खजुम लिम्बूहरुको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था सन्तोषजनक रहेको देखियो । वयाड खजुमहरु यस अध्ययन क्षेत्रका बहुसङ्ख्यक मूल बासिन्दा भएकाले उनीहरुको सामाजिक तथा आर्थिक गतिविधिले अध्ययन क्षेत्रको समग्र समाजलाई प्रभाव पारेको पाइयो । शैक्षिक चेतनाको विस्तारसँगै वयाड खजुम लिम्बूका केही जुभारु युवाहरु आफ्ना पुर्खाहरुको पहिचान खोजीका लागि संगठित हुन थालेको देखियो ।

सन्दर्भ ग्रन्थसूची

नेपाली खण्ड

कपलान, लिओनेल २०१० (नेपाली संस्करण). *पूर्वी नेपालमा लिम्बू जातिको किपट र सामाजिक फेरबदल*, काठमाडौं, जनजाति तथा वैकल्पिक विकास अध्ययन केन्द्र ।

गुरुङ, हर्क २००६ (दोस्रो संस्करण). *जनजाति सेरोफेरो*, काठमाडौं, नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ ।

चेम्जोङ, इमानसिंह २०५९ (चौथो संस्करण). *किरात साहित्यको इतिहास*, ललितपुर, किरात याक्थुङ चुम्लुङ ।

----- २०५९ (दोस्रो संस्करण). *किरातकालिन विजयपुरको संक्षिप्त इतिहास*, ललितपुर, किरात याक्थुङ चुम्लुङ ।

----- २०५९ (पाँचौं संस्करण). *किरात इतिहास*, ललितपुर, किरात याक्थुङ चुम्लुङ ।
मेचीदेखि महाकाली २०३१. *भाग एक पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र*, काठमाडौं, श्री ५ को सरकार सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग ।

तुम्बाहाङ, गोविन्दबहादुर २०६८. *लिम्बू जातिको चिनारी*, ललितपुर, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ।

नागेन्द्र २०५२. *नेपाली जनजीवन*, काठमाडौं, साभा प्रकाशन ।

पाण्डे, रामनिवास र रेग्मी, दिनेशचन्द्र २०५४. *नेपालको पौराणिक इतिहास*, काठमाडौं, नेपाल एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।

राई, राजकुमार २०७५. *नेपालको किरात इतिहास*, कविता राई ।

शर्मा, जनकलाल २०५९. *हाम्रो समाज: एक अध्ययन*, काठमाडौं, साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, शिवकुमार २०४२. *लिम्बूवानको ऐतिहासिक अध्ययन*, धनकुटा, श्रीमती गंगादेवी श्रेष्ठ ।

अङ्ग्रेजी खण्ड

Bista, Dor Bahadur 1972 (Second Edition). *People of Nepal*, Kathmandu, Ratna Pustak Bhandar.

Central Bureau of Statistics, 2012. *Natonal Population and Housing Census (National Report)*, Kathmandu, Bureau of Statistics, National Planning Commission (NPC).

Chemjong, Iman Singh 2003 (Fourth Edition). *History and Culture of Kirat People*, Lalitpur, Kirat Yakthung Chumlung.

Hudson, Brian Houghton 1992. *Miscellarieous Essays Relating to Indian Subjects*, New Delhi, Asian Educational Service.

Pignede, Bernard 1993. *The Gurungs, A Himalayan Population of Nepal*, Kathmandu, Ratna Pustak Bhandar.

Subba, Chaitanya 1995. *The Culture and Religion of Limbu*, Kathmandu, K.B. Subba.

Vajracharya, Dhanavajra and Kamal P. Malla 1985. *THE GOPALARAJAVAMSAVALI*, Kahtmandu, Nepal Research Centre.

अनुसूची-क

वयाड खजुम लिम्बूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको एक अध्ययन
प्रश्नावली

मिति:.....

उत्तरदाताको नाम:.....

उमेर: .....

वैवाहिक अवस्था:.....

लिङ्ग: .....

गाउँ/टोल: .....

वडा नं.:.....

धर्म:..... शिक्षा:..... पेशा:.....

१. तपाईंको पारिवारिक विवरण दिनुहोस् ।

क्र.सं.	नाम	उमेर	लिङ्ग	घरको मूलीसंगको नाता	पेशा	शिक्षा
१						
२						
३						
४						
५						
६						
७						

२. तपाईंको परिवार कस्तो किसिमको छ ?

क) एकल परिवार

ख) संयुक्त परिवार

३. तपाईंको जग्गाको विवरण दिनुहोस् ।

जग्गाको किमिम	जम्मा जग्गा (रोपनी)	बाली लाएको वा बाँभो छाडेको	आफ्नो स्वामित्वको	अरुको स्वामित्वको	आफ्नो जग्गा अरुलाई दिएको
पाखो बारी					
खेत बारी					
भष्मे बारी					

४. तपाईं आफ्नो जग्गामा वार्षिक के कति अन्न फलाउँनुहुन्छ ?

क्र.सं.	अन्नबालीका किसिम	उत्पादन (के.जी., मन वा मुरीमा)

५. तपाईंको जग्गामा फलेको उत्पादनले कति समयसम्म खान पुग्छ ? चिन्ह लाउँनुहोस् ।

क) १-३ महिना   ख) ३-६ महिना   ग) ६-९ महिना   घ) ९-१२ महिना

६. यदि पुग्दैन भने त्यसको व्यवस्थापन कसरी गर्नुहुन्छ ?

.....

७. तपाईंको आयस्रोतका मुख्य माध्यमहरु के के छन् ?

स्रोत	वार्षिक आम्दानी (सरदर)
परम्परागत कृषि खेती	
व्यापार व्यवसाय	
सरकारी वा प्राइभेट जागिर	
पशुपालन	
तरकारी खेती	
नगदे बाली (अलैची, अम्लिसो, फलफूल वा अन्य)	
वैदेशिक रोजगारी	
सेना, प्रहरी (स्वदेश वा विदेश)	

८. परिवारमा पैसा कमाउने को को हुनुहुन्छ ?

१. श्रीमान २. श्रीमती ३. छोराछोरी ४. बुहारी ५. वा अन्य

९. अन्य भए खुलाउनुहोस् ।

१०. तपाइसँग के कस्ता घरपालुवा वस्तुभाउ छन् ?

क्र.सं.	वस्तुभाउको किसिम	संख्या

११. घरमा खाना केले पकाउनुहुन्छ ?

क) दाउरा ख) ग्याँस ग) दुबै

१२. तलका विषयहरूमा तपाईंको परिवारको संलग्नताको विवरण दिनुहोस् ।

क्रसं.	विषय	गतिविधिहरू	पुरुष	महिला	दुबै
१	कृषि	खनजोत गर्न			
		बाली उठाउन			
२	रोजगारको	श्रमिक			
	अवस्था	सरकारी जागिर			
		वैदेशिक रोजगारी			
		प्राइभेट जागिर			

१३. तपाईंको गाउँमा पर्म वा खेताला जाने चलन छ कि छैन ?

क) छ ख) छिटफुट छ ग) छदैन छैन

१४. खेतीपाती गर्दा के मा भर पर्नुहुन्छ ?

क) आफै काम गर्ने ख) पर्मा पा खेताला लाउने ग) ज्यालादारीमा काम गराउने

१५. तपाईंलाई ऋण सरसापट लिनपर्यो भने कहाँबाट लिनुहुन्छ ?

स्रोतहरू	चिन्ह लगाउनुहोस्	यसबाटै लिनुको खास कारण?
आफन्तजनबाट		
छरछिमेकीबाट		
बचत तथा ऋण सहकारीबाट		
बचत समुहबाट		
बैंकबाट		
अन्य		

१६. तपाईंलाई एकल परिवार राम्रो लाग्छ कि संयुक्त परिवार राम्रो लाग्छ ?

क) एकल परिवार ख) संयुक्त परिवार

१७. तपाईं सजातीय या विजातीय विवाह मध्ये कुन उपयुक्त ठान्नुहुन्छ ?

क) सजातीय ख) विजातीय ग) दुवै

१८. आफ्ना सन्तानहरूले भविष्यमा कस्तो विवाह गरेको रुचाउनुहुन्छ ?

क) मागी विवाह ख) भागी विवाह ग) जुनै भए पनि फरक पर्दैन

१९. विवाह पश्चात छोराहरू अलग्गै बसेको राम्रो लाग्छ ?

क) राम्रो लाग्छ ख) राम्रो लाग्दैन

२०. छोराछोरीहरूलाई भविष्यमा कुन विषय अध्ययन गराउन चाहानुहुन्छ ?

क) डाक्टर ख) इन्जिनियर ग) व्यवस्थापन घ) शिक्षा

ड) अन्य जे भए पनि हुन्छ

२१. तपाईं कुन धर्म मान्नुहुन्छ ?

क) सनातन धर्म (मुन्धुममा आधारित) ख) किरात धर्म ग) हिन्दु धर्म

घ) क्रिश्चियन धर्म ड) कुनै पनि मान्दैन

२२. तपाई वा तपाईको परिवार विरामी हुँदा उपचार गर्न कहाँ जानुहुन्छ ?

क) स्वास्थ्य चौकी   ख) धामी भात्री कहाँ   ग) दुबैतिर

२३. तपाई छिमेकमा अन्य धर्मका वा जातिको जन्म, विवाह, मृत्यु वा धार्मिक भोज, गतिविधि लगायतका कार्यक्रम हुँदा जानुहुन्छ ?

क) जान्छु   ख) कहिलेकाही जान्छु   ग) पटककै जादिन

जानुहुन्छ भने किन र जानुहुन्न भने किन ?

.....
.....

तपाईको सहयोगका लागि धन्यवाद ।

अनुसूची-ख

अन्तर्वार्ता लिइएका व्यक्तिहरुको नामावली

क्र.सं.	नाम	लिङ्ग	उमेर	धर्म	पेशा	शिक्षा
१.	कर्णशेर खजुम लिम्बू	पुरुष	६८	सनातन	कृषि	साक्षर
२.	श्रीमान खजुम लिम्बू	पुरुष	३०	सनातन	कृषि	एस.एल.सी
३.	तेजबहादुर खजुम लिम्बू	पुरुष	३०	इशाई	शिक्षण	१२ पास
४.	पृथीसिं खजुम लिम्बू	पुरुष	६०	किरात	कृषि	साक्षर
५.	पञ्चमाया खजुम लिम्बू	महिला	६०	किरात	कृषि	साक्षर
६.	रणवीर खजुम लिम्बू	पुरुष	३१	किरात	वैदेशिक रोजगार	एस.एल.सी
७.	टंकप्रसाद खजुम लिम्बू	पुरुष	४५	सनातन	कृषि	साक्षर
८	कृष्णकुमार खजुम लिम्बू	पुरुष	४०	किरात	कृषि	एस.एल.सी
९	धनमान खजुम लिम्बू	पुरुष	३३	सनातन	कृषि	एस.एल.सी
१०	श्रीप्रसाद खजुम लिम्बू	पुरुष	४७	किरात	कृषि	साक्षर
११	सुजन खजुम लिम्बू	पुरुष	३०	किरात	कृषि	कक्षा ७
१२	सञ्जय खजुम लिम्बू	पुरुष	२२	किरात	नोकरी	एस.एल.सी
१३	कल्पना खजुम लिम्बू	महिला	४४	किरात	कृषि	कक्षा ७
१४	टंकमाया खजुम लिम्बू	महिला	२८	किरात	कृषि	कक्षा ८

१५	रुस्तमकुमार खजुम लिम्बू	पुरुष	४४	किरात	कृषि	एस.एल.सी
१७	इलेकचन्द्र खजुम लिम्बू	पुरुष	५५	किरात	कृषि	साक्षर
१८	कौशिला खजुम लिम्बू	महिला	४०	हिन्दु	कृषि	निरक्षर
१९	लिलामाया खजुम लिम्बू	महिला	५३	किरात	कृषि	साक्षर
२०	दिपेन्द्र खजुम लिम्बू	पुरुष	३३	किरात	शिक्षण	स्नातक
२१	नुनीप्रसाद खजुम लिम्बू	पुरुष	३६	सनातन	कृषि	साक्षर
२२	दलबहादुर खजुम लिम्बू	पुरुष	७६	किरात	कृषि	साक्षर
२३	सस्तिका खजुम लिम्बू	महिला	२६	सनातन	कृषि	कक्षा ९
२४	मुलुमसिं खजुम लिम्बू	पुरुष	५०	किरात	कृषि	कक्षा १०
२५	धनमाया खजुम लिम्बू	महिला	५४	सनातन	कृषि/व्यापार	साक्षर
२६	पूर्णबहादुर खजुम लिम्बू	पुरुष	५०	किरात	कृषि	निरक्षर
२७	कमली खजुम लिम्बू	महिला	५४	किरात	कृषि	निरक्षर
२८	दिलकुमारी खजुम लिम्बू	महिला	३३	किरात	कृषि	साक्षर
२९	भीमबहादुर खजुम लिम्बू	पुरुष	३६	किरात	कृषि	साक्षर
३०	चिरण खजुम लिम्बू	पुरुष	२५	किरात	कृषि	१२ पास